नोट टीन कैटलाग में यह पुस्तक नहीं है।

नं० ४३२०-घ इसको रजीस्टर में है।

मीमांसानयवादः

नं० ४३२० -घ

पत्राणि ९०

4320

४३२०
८० पत्र

~~[illegible]~~ मीमांसानयवादः

४३२०

न॰ वा॰ श्रीगणेशाय नमः । ॐ उयायिनामयनास्येमत्रेक्ष्यते उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोतीति तन्मा
१ साग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहोत्राद्भिद्यते न वेति जैमिनीमांसकानुसारिणः पूर्वपक्षिणः श्रीशंकराचार्यमतानुसारि
णश्च सिद्धान्तिनः । विकृतिप्रत्यासंनायेप्राप्ते सिद्धान्तानुसारिणो वादिनः प्रथमा कक्ष्या मासाग्निहोत्रं नैयमि
काग्निहोत्रान्न भिद्यते विधिवाक्ये श्रुताग्निहोत्रनामकत्वात् । यद्विधिवाक्ये श्रुताग्निहोत्रनामकं न तन्नैय
मिकाग्निहोत्राद्भिद्यते यथा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतं यवागूपाकमग्निहोत्रं । अत्रैवैश्वानरविधां
गभूते प्राणाहुतिकर्मणि सपक्षमविद्यमानमग्निहोत्रं जुहोतीत्यथांगाणां नपोसभस्मनि जुहुयात् इत्युक्तस्या
न्नूइस्यर्थवादश्रुताग्निहोत्रनामकेऽभिचारवारणार्थं विधिवाक्ये श्रुतेति हेतुविशेषणं । अथान्यविधिवाक्य
श्रुतत्वविशिष्टं यदग्निहोत्रनाम तद्विपक्षत्वादिति हेत्वर्थः । तेनार्थवादश्रुतं यदग्निहोत्रनाम तद्देवविधिवाक्ये गम॰ १
श्रु १ ऽश्रुतमिति तदुपलक्षितत्वमादाय व्यभिचारतादवस्थ्यं । शंका । यानावकाशत्वाद्यदाग्निहोत्रनामसमानाधिकरणविद्यु

दृष्टान्तेऽपि न जुहोतिविषयत्वादिति हेतुः न चाधानाङ्गे तूष्णींहोमे पुनराधानाङ्गे समस्तवतीहोमेषु वर्यंपिगेधर्मेषो
षहोमे च व्यभिचारः तेषां तूष्णीमग्निहोत्रं जुहोति। सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति एतस्मा
देव योगादुपयमनेनाग्निहोत्रं जुहोतीति विधिवाक्यस्कताग्निहोत्रनामत्वात्तत्समानाधिकरणविधिवाक्यस्क
त जुहोतिधातुविषयत्वादित्यवाच्यं तेषु प्युक्तसाध्यानुपगमेन तेषां पक्षसमत्वादिति॥ अथ प्रतिवादिनः
कक्ष्या द्वितीया॥ विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजकोऽयं हेतुर्नोक्तसाध्यसाधनक्षमः प्रायणीयोऽतिरात्र इति
द्वादशाहिके प्रथमेऽहनि श्रूयमाणप्रायणीयनाम्नो गवामयनिके प्रथमेऽहनि वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमे
तदहर्भवति ओति देव पुरस्ताद्धनरात्रिभवत्तोननामाभेदेऽस्यापि धर्मभेदस्याभ्युपगततया नामैकस्य कर्मैक्या
प्रयोजकत्वात् तस्मात् साग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहोत्राद्भिद्यते। नैयमिकाग्निहोत्रहोमविध्यसन्निहितो नेका
विषयकत्वाभिधेयानां गनामार्थसंक्रान्तिरहितविधिपरजुहोतिविषयत्वान्नाप्युक्तसाधनं न तूक्तसाध्यं यथा सम

न०वा०
२

वस्याप्रूर्णाहुतिं जुहोतीति विहितं पूर्णाहुतिकर्म अन्यथा प्रकरणात्काग्निहोत्रहोमे नैयमिकाग्निहोत्रप्र
करणपठितयवागूप्रकरणविधिपरजुहोतिविषयेव्यभिचारवारणार्थं नैयमिकाग्निहोत्रहोमविध्यसान्निहिते
ति विशेषणं नैयमिकाग्निहोत्रहोमः स्वविध्यसन्निहितस्याहवनीयाद्यनुगुणविधिपरस्य यदाहवनीये जुहो
तीत्यनारभ्याधीतवाक्यस्य जुहोतेर्विषयो भवति न तु तस्माद्विधिपनः इति तत्र व्यभिचारवारणार्थमेनेका वि
षयकेति आहवनीयवाक्यगतो जुहोतिधातुर्नानाप्रकरणपठितानन्तनारभ्याधीतांश्च सर्वानपि होमानाहव
नीयगुणविधानार्थमनुवदतीत्यनेकविषयत्वान्न तत्र व्यभिचारः। य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निहो
मेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यर्थवादस्य तस्य नैयमिकाग्निहोमविध्यसन्निहितस्य होमान्तराविषयस्य
जुहोतेर्विषयो भवति नैयमिकाग्निहोत्रमतस्तत्र पुनरपि व्यभिचारः स्यात्तद्वारणार्थं विधिपरेति विशेषणं न चा
र्थवादस्य जुहोतेरपि विधेयतात्पर्यमस्ति अर्थवादानां यत्किंचिद्विध्येकवाक्यतां विना प्रामाण्याभावादिति शंक्यं।

2

राम०
२

।विधिपरत्वे न तु तद्वाराऽनपेक्षविध्यर्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। अमावास्यायां रात्रौ त्वपंजमानोपस्वाग्नि
होत्रं जुहोतीत्यत्र चारुरूपजुहोतिविषयनैयमिकाग्निहोत्रे व्यभिचारवारणाय स्वाभिधेयानङ्गसंज्ञां तिरस्कृते
ति विधिविशेषणांतेन भवति व्यभिचारनिरासः। तस्मिन्वाक्ये कृतस्य विधेरग्निहोत्रहोमानङ्गमात्रस्यार्थद
धिषु प्रजुह्यवागूसंज्ञान्तत्वात्। एवं सति हेतोः स्वरूपासिद्धिः स्यात्। मास्तामग्निहोत्रविधेर्जुहोत्यभिधेयानङ्गतत्क
रणाकारख्यातार्थभावनासंक्रान्तिसत्त्वादिति तद्वारणायानामार्थविशेषणानामार्थत्वमिह नाममात्रसमर्पितत्वं
विवक्षितं। अतो जुहोत्यग्निहोत्राङ्गत्वमानं च नार्थनिर्द्धातीति वाक्येनाभिधेयो होमः स्वस्य त्वपमनङ्गमाग्निहोत्र
नामार्थस्य भवतीति विधेस्तत्रापि तत्संक्रान्तिसत्त्वात्स्वरूपासिद्धिनादवस्थामिति शङ्कायानावकाशः। तथा च नैयमिका
ग्निहोत्रविध्यसन्निहितानैयमिकाविषयकत्वाभिधेयानङ्गनाममात्रसमर्पितार्थसंक्रान्तिरहितविध्यनविषयकत्वस्य सिद्धा
दनपेक्षोपयोगवत्त्वं जुहोतिधात्वनुविषयवत्त्वादिति हेत्वर्थनिष्कर्षः। यद्यप्येतद्यवागूविधिर्नातं च नार्थः किं तु नास्येता

न·घा· ३

3

रात्रिं कुमारीश्च न पयो लभ्यं तदा तस्य दृष्टत्वाय सर्वस्यापि यजमानगवीनां पयसो दार्शिकदध्यर्थत्वेनावि
नियोक्तव्यत्वादग्निहोत्रस्य पयोभावेन दधि तंडुलयवाग्वादियत्किंचिद्धिकाल्पितद्रव्यान्तरं गृहतोऽन्यस्य यवाग्
त्विय मार्थः॥ यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोत्यादिष्टं वा इदं देवतायै हविर्गृहीतं भवनियस्य योपद्धि पय
सा जुहुयाद्यथान्यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्मै जुहुयादेवं हतं समदं कुर्यात्तस्माद्यवाग्वैतां रात्रिम
ग्निहोत्रं जुहोतीति शतपथश्रुतेस्तरोदर्शनार्थं गृहमेधिये शावातं चनमावे पिसर्वीसां दुग्धे सायं चरुमिति स
र्वस्या यजमानगवीनां पयसो गृहमेधीयविनियुक्तत्वादग्निहोत्रस्य पयसोऽभावेनैव यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहो
त्वीति शतपथश्रुतेस्तत्र एवंविधानाचारत्वात्रो हृतयवागू विधो व्यभिचारजादवस्येमिति तदानैष्यमिकाग्निहो
त्रप्रकरणानाम्नातविधिप्रयोगचारत्वादिति हेतुः कार्यः आहवनीयादिवाक्ये पुनर्विधेर्गुणसंक्रान्तत्वात्रस्याभिचारः ए
वमप्यग्निमेधस्य कल्पानन्तरं दीक्षायाः प्राग्राज्ञो वाग्यमं विधाय ०० मुजे वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति

रा·म· ३

प्रातरग्निहोत्रस्य रात्र्या व्युषः कालेऽपकर्षविधौ व्यभिचारः सायंकालस्य गुणस्याप्यनुपादेयस्य विधानायोगेन
कालमुद्दिश्य होमस्य विधेयत्वादिति तदा नैयमिकाग्निहोत्रप्रकरणाम्नातहोमानुष्ठापकविधिगोचरत्वा
दिति वा उभयासिद्धे नैयमिकाग्निहोत्रविषयमितरविधिगोचरत्वादिति वा हेतुर्द्रष्टव्यः अपकर्षार्थविधेर्हिमानुष्ठा
नार्थत्वाभावादाद्यहेतोर्न व्यभिचारः द्वितीयहेतोः संदिग्धासिद्धिवारणार्थमुभयासिद्धेति विशेषणं अथवा दिन
स्तृतीया। कल्प्यपदैकपदी यो हेतुः प्रयोजक इति तन्नावदग्धं मासाग्निहोत्रस्य नैयमिकाग्निहोत्राद्भेदेन द्वि
वा कश्चनाग्निहोत्रनामस्यास्वभंगप्रसंगस्य विपक्षबाधकस्य सत्त्वात्। तथाहि। तस्य नैयमिकाग्निहोत्राद्भे
दाभ्युपगमे तस्मिन्नग्निहोत्रपदस्य मुख्यार्थत्वान्निरिष्यते अमुख्यत्वा वा। आद्येऽप्यग्नये होत्रहोमद्रव्यमस्मिन्निति व्यु
त्पत्तीनयोगरूढ्या वा स्वप्रतीतफलारूढ्या वा नाद्यः यथा नैयमिकाग्निहोत्रे यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तत्
स्वकारणाम्नातेन देवताविधिनाऽग्निर्ज्योतिरिति मंत्रवर्णेन वाऽग्निर्देवतात्वमवगतं एवं मासाग्निहोत्रे केन वि

ने॰ वा॰
४

दुपायेन तस्यानवगतत्वात् । न द्वितीयः । अन्याय्यानेकार्थत्वमिति न्यायविरुद्धानेकार्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । न चा
ग्निदेवत्वाभावे विप्रागत्यग्निहोत्रे प्राप्तेः । इति चेत् प्रकृतस्य तस्यानेकार्थत्वकल्पनमवर्जनीयमिति वाच्यम् । अग्नि
होत्रं जुहोतीति विधावोल्लत्रस्यैकस्यैव नैयमिकाग्निहोत्रहोमस्य सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति तत्र करणमात्रानवा
क्यां सायंप्रातःकालयोरुपासनस्यावोदितत्वेन सायंहोमाभिन्ने प्रातर्होमेप्यग्निदेवतात्वसद्भावात्सारणात् । इति चार्य वा
दिकस्याग्निहोत्रशब्दस्य अन्यदीयनामत्वेन सतो दर्शपूर्णमासयोः प्रयोजकत्वस्य के रूपे दर्शपूर्णमासयोरेव प्रथशब्द
स्यैव प्रत्यद्विषयजमानशब्दस्यैवोपचारिकत्वेन च तात्पर्यस्यार्थशक्तिकल्पनानपेक्षणात् । द्वितीयपक्षे अनु
त्याऽऽवृत्तिः लक्षणागौणावानायः तन्मुख्यार्थभूतनैयमिकाग्निहोत्रसंबंधानवगमात् सत्रमध्ये कर्तव्यस्य मासा राम॰
ग्निहोत्रस्य नददातिन जुहोतिन पचतीति सोमप्रयोगमध्ये पर्युदस्तत्वेन तेनैककालसंबंधस्याप्यभावात् । गौणप ४
क्षप्रसिद्धसादृश्यमूलानंसंभवति मासाग्निहोत्रे तेन होमांतरयावृत्तस्यानस्यांतर्वहिरंगस्यैकस्य चित्तोदृष्टस्य

षमितृष्टान्तात्। तस्माल्लक्षणातो जघन्यत्वेन मीमांसकैः प्रयुज्यमाना गुणो णा वृत्तिपक्षे विकल्पसादृश्यमूलत्वेना
ति[illegible]क्लिष्टा गौणी वृत्तिः प्रयुज्यते। न च नेयमिष्टाग्निहोत्रनामेक्षांगीकारे गमुख्यवृत्तिसमर्थनसंभवे तदप्रयु
ज्यमानो युक्तः। प्रापणी यथा ग्रस्तस्य यथा प्रयुंक्ति प्रारंभं ते अनेनेति प्रसङ्गस्य साद्यादशाहिके प्रथमेऽह्नि वृत्तिः तथा गावा
मयनिके विवृत्तिरूपपद्यत इति क्लिष्टवृत्तसंतरकल्पनादोषाभावात् तत्स्तस्मादुद्दिश्यते न स्तोत्रप्रथमसमाप्तास्तु
लै ज्योतिष्टोमनाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तस्य[illegible]त्वबादतिक्लिष्टकल्पसादृश्यमूलकगौणवृत्तिकल्पनादोषपरिहारा
य ज्योतिरेवप्रस्ताद्धनइति ज्योतिष्टोमप्राप्यस्य प्रतिपादकवाक्यशेषसामंजस्याय वत्तस्य ज्योतिष्टोमहृप्प्रस्तु
त्यतिराम्नामेदएवेष्यते। तस्मान्मदीयहेतोः रूक्तसाध्यानं गीकारे अग्निहोत्रनामत्वाद्यंभंगप्रसंगइति विप
क्षबाधकसत्त्वात्तात्प्रयोजकत्वशंकावकाशः। त्वदीयहेतौ तु रूपस्य सत्त्वप्रतिकूलतर्कपराहतत्वात्तस्या प्रसा
धनक्षमइति। अथ प्रथमवादिमन्यस्तुरीयकल्पः॥ प्रकरणान्तरेण मासाग्निहोत्रवाक्यगतप्रधानमूलभाल्लत्थैने

यमिकाग्निहोत्रहोमाद्भिन्नतया प्रतीयमाने तदुपसर्जनीभूतं नाम नत्तदभेदत्रस्यभिक्षां जनयितुं क्षमते । त
स्मान्नैयमिकाग्निहोत्रे पृथगसंगृहीतशक्तिकेन नाम्ना तदुपस्थितेरवश्यंभावे पि तस्य नाम्नः प्रधानभूतधात्व
र्थेनैयमिकाग्निहोत्राद्भिन्नेरन्नेरवश्यपदार्थत्वेन तत्रप्रवृत्तिनिमित्तस्याक्रमतया मुख्यवृत्तसंबंधमवाप्तिं होदे
वदत्तेऽस्यत्रप्रधानभूतविशेष्यपदस्य । सा तु होघाप्तिं हयाघस्येवगो । तारतन्नेरवकस्मनीयत्वेन सा तदुपस्थि
तिर्गौणावृत्तिमुख्यभूतस्य सादृश्यप्रतियोग्युपस्थितित्वेनोपयुज्यते इति एवांगीकर्तव्यं । न च यदुक्तं साध्यसा
दृश्यमूला गौणापत्तिः क्लिष्टेति तन्न दसिद्धसादृश्यमूलगौणावृत्त्यपेक्षया तस्या एवजाघत्वात् । न तथाहि साघपक्षेय
थासिद्धसादृश्यान्नवादमात्रसिद्धेः न तत्तु कश्चिदनुष्ठानविशेषो लभ्यते द्वितीयपक्षे तु मासाग्निहोत्रे होमस्यानुप
दिष्टेतिकर्तव्यताकस्य नैयमिकाग्निहोत्रपक्वार्त्तव्यतापरे । गानाम्नानैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशकेनाकां
क्षितेतिकर्तव्यतालाभादनुष्ठानविशेषो लभ्यात इत्यन्यदीयनाम्नोऽन्यत्रप्रवर्तनं सफलमभ्युपेतान्तस्मात्सा

ष्मसादृश्यमूलकगौणवृत्तिप्रसंगस्यैवापादनरूपत्वात्तदीपहेतोरप्रयोजकत्वं तदवस्थामदीपहेतोश्च
नप्रतिकूलतर्कपराहतिरिति॥ अथवादिनः पंचमीकस्मात् अप्रसिद्धार्थस्यनाम्नो राजसूयनामवदाख्या
तपरतंत्रत्वे प्रसिद्धार्थनामनाख्यातपरतंत्रं किंतु नदेवनामपरतंत्रं दर्शपूर्णमासफलवाक्ये तथादर्शना
त्। तथाहि। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोमावास्यायांचाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशुपौर्ण
मास्यायजन्तावग्नीषोमीयमेकादशकपालंपूर्णमासे प्रायच्छत् उपांशुयाजमंतरायजन्निऐंद्रं दध्य
मावास्यायामैंद्रं पयोमावास्यायामिति पौर्णमास्यमावास्याकालयुक्तविधिविहितानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां
समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्याद्यकालयुक्तविधिविहितानां प्रयाजादियागानां च सन्निधावाम्नाते दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति तिवाक्ये श्रुतेन यजिना फलसंबंधबोधनार्थं सन्निहितयागाननुवदता सन्निहितत्वा
विशेषेणाग्नेयादीनामिव प्रयाजादीनामप्यनुवादे प्राप्ते पौर्णमास्यमावास्याकालसंबंधिभ्यामाग्नेयादिषट्क एव लक्षणा

पावर्त्तमानं दर्शपूर्णमासनामधेयमनूद्य तस्मिन्नेव यागषट्के प्रवर्त्तेत इति प्रसिद्धार्थनामपरतन्त्रत्वमा
ख्यातस्यांगीकृतं तद्वदिहाप्यंगीकर्त्तुं योग्यं तस्मादिह नाम्नो मुख्यार्थग्रहणे बाधकाभावादबाधितमुख्य
तदर्थस्यासंभवं गृहीतं गोदोषः स्यादेवेति मदीयो हेतुर्नाप्रयोजकः त्वदीयस्तु प्रतिकूलतर्कपराहत इति । अथ
प्रतिवादिनः पक्षे कश्चित् । सर्वत्र गुणभूतं नामैवाख्यातपरतन्त्रं न कश्चिदप्याख्यातं नामपरतन्त्रं नाम्न
श्चाख्यातपारतन्त्र्यमाख्यातानुपस्थाप्यार्थास्पर्शिनाख्यातोपस्थापितेनैवार्थेन वर्त्तनं तद्दर्शपूर्णनाम्नो
ऽर्थविकलनेन हि तदुपस्थाप्यानां षण्णां यागानां मध्ये कश्चिदप्याख्यातानुपस्थाप्योऽस्ति येन तमर्थं स्वय
मुपस्थाप्य तत्राख्यातमपि वर्त्तयतीति नाम स्वातन्त्र्यं भवेत् । तस्मान्नाम्नः सर्वत्राख्यातपारतन्त्र्यान्न पापा
दिहापि षट्कर्मभेदनियमितहोमान्तरतात्स्वार्थकाख्यातपरतन्त्रस्य नाम्नो मुख्यार्थग्रहणे बाधकसत्त्वा
न्मुख्यार्थस्यासंभवे गौणे दोष इति त्वदुक्तप्रयोजको मद्धेतुस्तु न प्रतिकूलतर्कपराहत इति ॥ अथ वादिनः

6

सप्तमीकस्या॥ नाम्नः स्वार्थं कंचिदर्थं धात्वनुपस्थापनीयमनुपस्थाप्य तत्र धातोर्वृत्तिं न यथा स्यात् तदर्थं तथा
धातूपस्थापनीयानां मध्ये केषुचिदेव स्वशक्तिबलेन संकोचनमपि स्यात् तदर्थमेव तत्र इह नाम्नः स्वशक्ति
बलाद् व्यावर्तनस्यार्थस्यानुपस्थापनीयेऽर्थे तद्वृत्तेर्न रूपमपि स्यात् तदर्थं मास्तु न त्याज्या व्यावर्तनप्रतंत्रत्वेनाभ्युपगंतव्य
नाम्नः क्वचिद्विषये स्यात् तदर्थं घटचित्रे स्पर्द्धजरतीयमाश्रयितुं युक्तं तदाश्रयतो वा वैपरीत्ये न स्यात् तदर्थं किमिति
नाभ्युपगम्येत तत्स्मान्नाम स्वार्थस्य भंगेन युक्त इति मद्गुरुर्नाप्रयोजकः स्वद्गुरुश्चशनिकूलतर्कः १२ हन्त इति
। अथ प्रतिवादिनो ऽष्टमीकस्या। व्यावर्तकस्वभावानां विशेषणानां विशेष्यपदस्वार्थस्यानुरोधेन संकुचित
हन्नितत्पादत्वं विशेषणतास्वभावासिद्धं नीलमुत्पलमरुणपाकी तातीसादि लौकिकवैदिकप्रयोगदर्शनं
चेति न तत्रा— पृष्णानभूतव्यावर्तनविरुद्धा चरणरूपमतत्वं व नानाम्नामव्यावर्तनपारतंत्र्यमनुहानिरिति व्या
तस्वार्थस्यानुरोधेन नाम स्वार्थस्य भंगेन दोषः अन्तस्वद्गुरुरप्रयोजको मद्गुरुस्तु घनशनिकूलतर्कः १३ हन्त इति ॥ अ

न॰ वा॰
८

थवादिनो नवमीकक्ष्या॥ यथा व्यावर्त्तकस्याभावस्य स्वविशेषणस्य स्वशक्तिवत्त्वेनाख्यातं एको चन
म विरुद्धमेवं नान्यः स्वशक्तिवलानीतेर्थे वर्त्तनमप्यविरुद्धमेव। नहि नैयमिकाग्निहोत्रविधिसंनि
धिर्नात्तीये तावतामासाग्निहोत्रवाक्यस्थमाख्यातं तद्भिन्नत्वेन होममुपस्थापयतीति वक्तुं शक्यं तद्भिन्नत्वे
प्राक्तनाभावात् किंतु नैयमिकाग्निहोत्रसंनिधभावादभिन्नत्वेनैनोपस्थापयतीत्येतावद्वक्तुं शक्यं। तथा
चाख्यातस्यभेदाभेदयोरोदासीन्येसत्याख्यातसामानाधिकरण्येननाम्नास्वशक्तिवलादाख्यातेनैयमि
काग्निहोत्रवृत्त्यापादनमविरुद्धमाख्यातस्यापिकांस्यभोजिन्यायेननामानुवर्त्तनंन्याय्यं। अतो नाम
स्याख्यभंगो हेत्वइति मद्धेतुर्नीप्रयोजकत्वद्धेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतइति। अथप्रतिवादिनो दशमीक
क्ष्या। यदुक्तं इहाख्यातं भेदाभेदयोरुदासीनमितितद्युक्तं तस्यभेदपक्षस्यानतिलातत्। तथा— । इहाख्यात
स्यनैयमिकाग्निहोत्रविधेयत्वेतस्यपरामर्शकदध्यादेनगुणविधानार्थत्वस्यापिविधानार्थीवास्या

रा॰म॰
८

त्वात्ताघः श्रावककर्मानुवादेन मासोपसदामंतर्भूतगुणद्वयविधाने नाकाम्ये दृष्टसंगात्तान्न च तेषां
द्वादशोपसद इत्युपसदां मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र होमस्य च पाठतः प्राप्तः क्रमः उपसद्भिश्चरित्वा मासे
नान्वृपजे मासगुणमात्रं विधीयत इति न वा काम्ये दृष्टसंगात् इति वाच्यं। अंगांगिभावादिनैकप्रयोगांतर्गतो
पसदां त्वनुष्ठानापेक्षितः क्रमः पाठक्रमेणैकस्येतनच पुरुषार्थस्याग्निहोत्रहोमस्य क्रत्वर्थीनामु
पसदां चांगांगिभावादिकमस्ति। अत एवोपसदामग्निहोत्रांगत्वस्याग्निहोत्रस्योपसदंगत्वस्य वा विधाने
तस्य मासगुणस्य च विधानान्नाकाम्ये दृष्टसंगः। तस्मादनुवादपक्षस्यायुक्तत्वाद्विधिपक्ष एवाश्रयणीयः।
न चाविहितस्य पुनर्विधानं संभवतीत्यपात्यां तं विधियोग्यं होमांतरमेवोपस्थापयेदतो नामग्नस्तस्यांत
रस्य तद्विधिद्वार्थसमर्पकत्वायोगात्स्मुख्यार्थस्य कारस्यसंगोन दोष इत्यपरे पोऽन्यकृत्स्नहेतुमेहेतुध्वनप्रति
कूलतर्कपराहत इति। अथ वा दिनैकादशीकस्याविधिपक्ष एवाश्रीयते विहितस्यापि विधानं सर्वांगत्व

सिध्यर्थयुक्तं सन्ति हि सत्र प्रकरणमध्यविधाने प्रकरणोन्नतस्य सर्वांगत्वं हि भवति। यथा दर्शपूर्णमा
सप्रकरणे विहितानां प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं दृष्टं च प्राप्तस्यापि पुनर्विधानं प्रयोजनान्तरार्थं
चित्रिणीरुपदधाति वज्रिणीरुपदधातीत्यादेस्तथा हि। इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति विधिनेष्टकानामग्न्या
धारस्थण्डिलविशेषनिर्वर्त्तकत्वमवगतं न चानुपहिताभिरिष्टकाभिः स्थण्डिलं निर्वर्त्तयितुं शक्यत इति
सर्वासामिष्टकानामुपधानमर्थतः प्राप्तमेव तथापि चित्रिणीरुपदधातीत्यादिविधिभिः कासांचिदि
ष्टकानां प्रत्यक्षवचनेनोपधानं विधीयते तत्तासां मध्यमचितिशासिरूपप्रयोजनार्था। एवं हि श्रूयते यां
कांचन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यादिति। अत्राभिरूपवीजानातिः प्र
त्यक्षे वर्त्तते तथा च यामिष्टकां प्रत्यक्षाम्नानेन विहितां तां प्रत्यक्षेण मध्येः पंचसु चितिषु मध्यमचितावेवा
पदध्यान्न चित्यंतर इति तस्यार्थः एवं च वज्रिणीरुपदधातीत्यादि प्रत्यक्षाम्नानविधानेन वज्रिण्यादीष्ट

कामानां नियमेन प्रसांगात्कस्मोचिन्मात्रुपधेयत्वेन शास्त्राणां मध्यमचिन्तावेवोपधेयाः इति नियमस्य प्र
प्रयोजनार्थत्वात् प्रधानस्य विधानं न दृष्टिः हविर्हितस्यापि नैयमिकाग्निहोत्रस्य पुनर्विधानमंगत्व
स्य प्रयोजनांतरार्थं भवेत् । तस्मान्नाममात्रयोर्विरोधाभावात् नाम्नो मुख्योऽर्थभंगाप्रसंगो दोष एवेति न म
द्धेतुः प्रयोजकः तद्धेतुश्चाप्रतिकूलतर्कपराहत इति ॥ अथ द्वादशी कृष्णा ॥ नैयमिकाग्निहोत्रस्य स्वतंत्रस्य क्र
त्वर्थतालाभार्थं पुनर्विधानमिति नेष्यते एकस्य स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विरोधात् । न हि स्वातंत्र्ये अंशानुरूपार्थसाध
नेशक्तस्तत्साधनार्थमन्यांगभावं भजत इति युक्तं तस्मान्मासाग्निहोत्रवाक्येन विधेयः सत्रांगभूतो होमः कर्मांत
रमिति नामार्थयोर्विरोधाभावात् नपारतंत्र्यस्य नाम्नो मुख्योऽर्थभंगो न दोष इति तद्धेतुः प्रयोजको मद्धेतुश्चानप्र
तिकूलतर्कपराहत इति । अथ वादिनस्त्रयोदशी कृष्णा । किंचित्फलसाधने स्वयं प्रधानभूतस्य फलांतरसाध
नेन्यांगतायां न तावदर्थविरोधः फलभेदेनोभयोपपत्तेः प्रमाणादिषु दृष्टत्वात् नापि तदुभयबोधकशब्दविरोधः

न० बा० एकस्यैव दर्शपूर्णमासांगत्वश्रवणानलोमपयोषकत्वे हि विरोधः स्यात् । इह तु नैयमिकाग्निहोत्रप्रकरणपठितवा
९ क्येन प्राधान्यं । प्रकरणपठितवाक्येनांगत्वमिति विनियोजकवाक्यभेदान्न प्रकृतविरोधोऽपि । तस्मात्तामाम्यजयो
र्विरोधाभावान्नानयोर्मुख्यार्थभंगो दोष एवेति न मन्दैस्तु प्रयोजकः स्वद्वैतु स्वपति कृत्वा नर्कपरा हतः इति । अ
थ प्रति वादिन चतुर्दशी वाक्या ॥ यद्वैदिकं कर्म प्रधानं न तदस्य एककर्मणोंगमिस अभिचरितस्य हचार
१ दर्शनेन नियमो वधृतः न चेत्यम वधृतस्यानियमस्य वाधनं पुरुकमतः सन्तोगतया विधेयो होमो नैयमि
काग्निहोत्राद्भिन्न इति नामाम्यजयोर्विरोधान्नानयोर्मुख्यार्थभंगोन दोष इति त्वंदैस्तु प्रयोजको मन्दै
स्तु स्वपति कृत्वा न कृत्वा नर्कपरा हतः इति । अथ [redacted] रा म०
वादिनः पंचदशी कल्पा । यत्प्र ९
धानं च तत्कर्मणि तदंगमिति नायं नियमो ऽपि प्रयत्नेन ह रणाभिचारणानां यथा हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे स्तु

ऋत्वाकेनत्र स्तं संप्रदानमिति अपनेयस्त्र रत्नहरणरूपं कर्मतत्स्वपक्षकरणमात्मनात्सिद्धदर्शपूर्णमासांगत्वं ना
वनि विवादं। आयुरादिफलसाधनत्वरूपं प्राधान्यमथ त्वितत्कारणत्वेन ऋतेहि सूक्तवाकमंत्रे फलान्यायु
रादीनि संकीर्तितेमंत्रस्य क्रियाकारणत्वान्नदृष्टान्तोपपद्यो गितत्स्मारणसंपादनद्वारेण चायुरादिकीर्तिन
स्यसाक्षात्स्वहरणक्रियाकारणहेतुत्वमस्तिअतः कीर्त्यमानानामायुरादीनां तया क्रियया संबंधः कल्पनीयः।
तथा सति हि क्रियासंबंधि कीर्तनस्य संबंधिस्मारणद्वारा स्मारकत्वमुपपन्नं भवति संबंधस्याश्रयमानानामा
युरादीनां क्रियया सह कल्प्यमानो योगपत्तथा फलफलिभावरूप एव पर्यवस्यति। अतः सूक्तवाकमंत्र
कारणकत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धमायुरादिफलसाधनत्वरूपं प्राधान्यमवश्यमभ्युपगंतव्यमिति सुष्ठो व्यभिचार इति
। अथ पत्रजित्यादिः षोडकसा।। यत्प्रधानं तत्कर्मांतरांगमिति नियमे प्राधान्यं फलसाधनत्वमात्ररूपं न विवक्षितं
। किंतु यत्कर्म प्रसंगत्वमिष्यते तत्स्य योगाद्धि हि तत्रसानेन फलसाधनत्वं नचैतत्सूक्तवाकहरणे स्तितस्य दर्शपूर्णमास

10

प्रयोगाद्बहिरनुष्ठाने निष्फलत्वात्तस्मान्नास्त्यस्मत्कव्याप्तेर्व्यभिचार इत्यन्वयः॥ नेयं व्याप्तिरस्ति विपक्षबा
धकतर्काभावात्। यथा राजसूयांतर्गता पाञ्चबेष्टिः पवित्राद्यारभ्य क्षत्रस्य धृत्यंतानेकयागांतदङ्गता हि से
नस्या राज्यफलसाधनत्वेप्येतया नाद्यकामं याजयेदिति विधिबलेन राजसूयाद्बा॥ रनुष्ठीयमानायाः
फलांतरसाधनत्वा एवं सर्वांगनयानद्वारा स्वतंत्रफलोपयोगिनोपि अग्निहोत्रहोमस्य स्वतंत्रप्रयोगाद्बहिरनुष्ठी
यमानस्य स्वतंत्रफलसाधनत्वोपपत्तेः। यदि तत्रैतयेति सन्निहितपरामर्शित्वेनामबलाद्राजसूयप्रकरण
स्नातायाश्च पञ्चावेष्टेः स्वातंत्र्येण फलांतरसाधनत्वमपि व्यतेत्र हि स्वतंत्रफलसाधनस्यैवाग्निहोत्रस्य तत्सामर्थ्या
काग्निहोत्रनामबलात्सर्वांगत्वमपि व्यक्तं विशेषाभावादिति। अ॰ प्र॰ श॰ १५॥ उक्तव्याप्तावसिद्धे विपक्षबाधकतर्का
भावः प्रकरणांतरे स्वतंत्रफलसाधनतया विहितस्यान्यत्रापि प्रकरणे कर्मांतरांगत्वेन विधेरंगीकारेणाभेदप्रसंग
स्य विपक्षबाधकस्य जागरूकत्वात्मासाग्निहोत्रवाक्ये नैयमिकाग्निहोत्रस्यैव सत्त्रे विधानं करोतीत्यभ्युपगमे

त्यसन्निहितेनैयमिकाग्निहोत्रस्य प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञापि न स्पष्टे विधाने चेत्तूभयमत्र वचनेन संपादनीयं
।एकं चात्र वचनं न चैकं व्यापारद्वयाविष्टं भवितुमर्हति। न च प्रत्यभिज्ञावचनं पदमात्रकृत्स्य विधाने वाक्यकृत्स्य
इत्यवाक्यभेदः शंकनीयः। पदं हि त्वया ज्ञाने यमिकाग्निहोत्रं स्मारयति परं तु धात्वर्थे तदभेदं प्रत्यभिज्ञा
पयति पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकत्वान्न विशिष्यत इति न्यायात्। अभेदबोधनं तु वाक्यस्य कृत्यमिति स्यादेव वा
क्यभेदः। प्रत्यभिज्ञाहरणस्य तु अंगस्य सतः प्रकरणान्नातवाक्येन विधानमात्रं क्रियते फलसंबंधबोधनं मंत्रालि
गकृत्यमिति न वाक्यभेदप्रसंगः। यद्वा स्वाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि दध्ना जुहोतीत्यत्रेव संनिधिलभ्यप्रत्यभिज्ञाप
नं न तु नामधेयत्वं एतयान्नाद्यकामं याजयेदित्यत्रापि तथैव एतेन ग्राकांतरंगतत्वेन न बहिरंगः संनिधिर
पि प्रत्यभिज्ञापकस्थेदेकवाक्यगतत्वेनांतरंगनामकल्पनं प्रत्यभिज्ञापकमिति शंकापि निरस्ता। संनिधेः प्रत्य
भिज्ञापकत्वेन कल्पितवाक्यस्य क्लृप्तत्वान्नलोमिन्नतयान्तत्रवाक्यभेददोषप्रसंगान्नदहनाम्नः प्रत्यभिज्ञापक

न·वा·
११

त्वेऽस्तिनाममात्रस्यतन्त्रासामर्थ्येनविधायकस्यवाक्यस्यैवतत्रापिव्यापारस्यवक्तव्यतयावाक्यभेदस्याव
र्जनीयत्वादिति।अथैकोनन्वा·स्या।विधिव्यापारभेदेनैववाक्यभेदोभवतिनतुप्रत्यभिज्ञापनविधिव्यापा
रभेदात्।अन्यथागृहमेधीयाऽऽज्यभागविधावपिवाक्यभेदःप्रसज्यते।तथाहिचातुर्मास्येष्वाम्नायतेमरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यःसर्वासांदुग्धेसायंचरुमिति।तत्संविधावाम्नायतेआज्यभागौयजतीति।गृहमेधीयेष्टेःदर्शपूर्ण
मासतोऽतिदेशात्संभवत्प्राप्तिकयोराज्यभागयोःपुनर्विधानंक्रियतेप्राकृतौवाज्यभागावेवस्यातांप्राकृता
निप्रयाजादीन्यङ्गान्तराणीति।यथानस्युरित्येतदर्थंतत्राज्यभागनाम्नोपस्थापितयोःप्राकृतयोराज्यभागयोःप्र
त्यभिज्ञापनेनतयोर्गृहमेधीयेविधानंचैकस्मिन्वाक्येऽनुपपन्नमितितत्तद्विहाविस्तावन्नचतेनवाक्येनविधान राम·
मात्रंक्रियतेनप्रत्यभिज्ञापनंदर्शपूर्णमासवत्कुर्यादित्यतिदेशवाक्यरूपेणचोदकेनविपरिवर्त्तमानयोराज्य ११
भागयोर्वाक्येनप्रत्यभिज्ञानस्याकरणीयत्वात्इहतुनतथाप्रत्यभिज्ञापकमस्तीतिवाक्यंअनन्तरोक्तादाज्यभा

गप्रास्यानंतरमाज्यभागौ यजतीति वाक्यं न प्रवर्त्तते प्राप्तयोर्विधानस्यानपेक्षितत्वेन वाक्यस्याज्यभागव्यतिरिक्तां
गांतरनिषेधार्थतया परिसंख्यारूपत्वकल्पनायां प्रसंगात्। न चेष्टापत्तिराज्यभागविधिरूपस्यार्थस्याभागः प्रयाजादिनि
षेधादिरूपपरार्थपरिग्रहश्चोदकप्राप्तप्रयाजादिबाधश्चेति प्राप्तपरिसंख्यायां दोषत्रयप्रसंगात्। किंतु प्रागेव चोद
ककल्पनात् गृहमेधीयस्येतिकर्त्तव्यतारूपव्यापारापेक्षस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वेनोपकारकाज्यभागव्यापारसंयोजनयानि
राकांक्षतापादनेन तदाकांक्षामूलकचोदककल्पनाप्रतिबंधद्वारा गृहमेधीयस्य प्रकृतिग्राहितस्वरूपापूर्वसंसिद्ध्यर्थ
मिदमाज्यभागव्यापारविधानं प्रवर्त्तते। अतश्चोदकप्राप्तविपरिलोपसिद्धेः प्राकृताज्यभागप्रत्यभिज्ञापनमप्याज्यभा
गौ यजतीत्यनेनैव लभ्यं अतस्तदभावेनायाक्यभेदो न समर्थयितुं शक्यत इति विपक्षबाधकतर्काभावान्
नोक्तव्याप्तिरस्तीति॥ अथ प्रतिवादिनः शिंशीकस्य॥ गृहमेधीयाज्यभागवाक्येन प्रत्यभिज्ञापनमात्रं क्रि
यते न विधानं तु प्रकरणात्कल्प्यतां वचनान्तरस्याभिसंप्रत्ययेन एवमेव हि वार्त्तिककृता प्रकरणान्तराधिक

न० वा०
१२
1.2

रसेन गवामयनादिगतानि ज्योतिर्गौरायुरित्यादीन्यहःक्लृप्तिवचनान्येकाहः। क्रतुरूपाणामेव सोमया
गानां सत्रैकदेशानयाविधानार्थं प्रत्यभिज्ञापकानि न तु तद्धर्मककर्मान्तरपराणीति स्वाभिमतं सिद्धान्तं
व्यवस्थापयन्नाह स्वप्रत्यभिज्ञापनमात्रे ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवचनस्य सत्रैकदेशतया फले विधानं तु य
कामयजेतेत्यनेनाप्नुवन्तीति फलवचनस्य सत्रस्य वाक्यभेदः समर्थितः। उक्तं हि वार्त्तिके वचनेन पर्युदस्या
प्यपरेणा फले विधीयन्त इति। न चैवं मासाग्निहोत्रवाक्येन प्रत्यभिज्ञापनं प्रकरणकल्प्यवाक्येन संज्ञागत
पाविधानमिति वाक्यभेदः समर्थयितुं शक्यः। मासशब्दस्यैव पर्यायप्रत्यभिज्ञापकवाक्य एव मासमुद्दिश्य हो
मविधानस्याप्यङ्गीकर्त्तव्यत्वात्। अतो वाक्यभेदः प्रसंगरूपविपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् उक्तं यामि सत्रदृष्टेति
॥ अ: ए०। गवामयनिकाग्न्यहःक्लृप्तिवाक्यं दृष्टान्तमवलम्ब्य गृहमेधीयवाक्येन प्रत्यभिज्ञापनमात्रे क्रिय रा० म०
तेन विधानमिति वाक्यभेदसमर्थनमयुक्तं तेनैव वाक्येन पूर्ववार्त्तिककृतानामभिधाने भावनायास्त्रेधा त्वर्थेनापजि १२

क्कृतेः। इति विधेयभावनाभेदस्य तत्तद्विध्यर्थ्यसोऽतिः कार्यंगोः कार्यद्दत्यादिरूपेणभावनाविध्यर्थप
दाध्याहारस्यचोगीहृततत्पातेषांप्रसमित्रापनमात्रहृस्यमिति वक्तुमशक्तत्वात् वार्त्तिककृता तदं
तरमुद्दाहृतेवाहरणानिष्कसेनजुहुयाश्वमर्थंपतीतिवाक्यांतरेजुषनिष्कासरूपस्वदेयद्रव्यायतदुभय
विशिष्टकर्मविधानस्याप्यगीकर्त्तव्यत्वेनतेस्यसोमिकावमृथप्रसमित्रापनमात्रंकृस्यामिति। वक्तुम
शक्यत्वात्। तस्माऽऽपोऽतिरादिदृष्टांतेनगृहमेधियवाक्य। स्यस्यसमित्रापनमात्रपरतोपादानेन स्ववाक्यभे
दः समर्थयितुंनशक्यते किंतु दृष्टांतेनैवप्रस्यमित्तापनंविधानंचेस्कूमयमविगृहमेधीसंयवाकोंगीक
रणीयमिति तत्र विधानद्वयाभावेनैव स्ववाक्यभेदः समर्थनीयः तद्वन्यासाग्निहोत्रादिवाक्येष्वप्यवाक्य
भेदसमर्थनमुपपन्नम् इति विपक्षबाधकतर्काभावात्। स्वदुक्तव्याप्तिरप्रयोजिकेति। अथ षड्विंशतिः प्र
तिवादिनः। विधानभेदेऽसत्येवाक्यभेद इति परिभाषामात्रं अर्थभेदमात्रेवाक्यभेदो नियतः चैत्रोगच्छतिमे

न॰ वा॰
१३
13

त्रः पश्यतीत्यादिष्वविधिपरेष्वपिवाक्येषु भेददर्शनात्तत्तत्स्वमासाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रत्यभिज्ञाप्यवि
धेयरूपार्थद्वयांगीकारे वाक्यभेदप्रसंगो न शक्यनिवारण इति दृष्टो विपक्षबाधकः तर्कः गृहमेधीयवा
क्ये न तु प्रत्यभिज्ञापनमात्रं किंतु यत्ते विधानं तु प्रकरणात्कल्प्यवाक्येनेति न वाक्यभेदः प्रसज्यते न हि तत्र
भावनाभेदोऽस्ति सोमादिषु चोदकप्राप्तयोरिव गृहमेधीये प्रत्यक्षवचनप्राप्तयोः यथाज्यभागयोस्तद्व
स्यानभ्युपगंतव्यत्वात् न वा गुणश्रवणमात्रमिति यत्तु ज्योतिरादिदृष्टान्तासिद्धेस्तद्दृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञानमा
त्रपरतामुपपादयत्स्ववाक्यभेदसमर्थनमशक्यमित्युक्तं तदभिप्रायानवबोधविलसितं न हि गायामय
निकज्योतिरादीनामेकाहज्योतिराद्यभेदो वारुणप्रघासिकावभृथस्य सौमिकावभृथाभेदश्च वार्त्तिकका
राभिमत इति तदभिमतदृष्टान्तोपादानं कृतं वार्त्तिककृतैव तु पूर्वटीकायां तथावभृथः सोमादिति सौत्रामि
काधिकरणे सौमिकावभृथाद्वारुणप्रघासिकावभृथस्य भेदमेदमेकादशिनीतिवत्त्र्यनीकापरिहृतेः

स्यादिति दृष्टान्तिकाधिकरणो ज्योतिष्टोमाद्येकाहक्रतुप्रयोगाद्गवामयनिकसोऽतिरात्रादीनां भेदं वप्रकरणान्त
राधिकरणान्यायप्राप्तिरुत्सिद्धवत्कृत्स्ये वचनेभ्यः प्राप्तिश्रुत्यादिधर्मातिदेशस्य च बहुत्वात्तद्भेदे सत्यनएव
धर्माणां प्राप्त्यातिदेशानपेक्षणात् तान्न चात्र प्रमाणं इव दृष्टान्तवद्वायनसमभिमतार्थसमर्थनमिति प्रकृ
तार्थसिद्धेश्च वक्ष्यापेक्षितदृष्टान्तोपादानं कृतं । दृष्टान्ताभावे विविधेयत्वाभावनाच्च वत्वाभावे नैव प्रत्य
भिज्ञामात्रं गृहमेधीयवत्काकस्याभिप्रायपादान्विन्तु शकालान् किंतु यत्र प्रत्यभिज्ञामात्रं वा कल्प
नित्यमुपगमे प्रत्युपपत्तिरस्ति । तत्रापि न तदभ्युपगमः प्रोषितवाद्येनकृतो दृश्यते सप्तदशोपपत्तिर्नास्ति
गृहमेधीयादिवाक्ये तत्रप्रामाण्यैकस्य तदभ्युपगमस्य ज्ञापकस्याभिप्रेतत्वात्तत्कोऽपि विरोध इति । अ
थ. नत्वेवं यदुक्तं विधानभेदे सत्येव पृथगासमे दइत्येवं नास्ति नियम इति तन्नियमपंजनमनुक्तोपालंभनं
। नहि तथा मयाऽनियम उक्तः किंतु यथा विधानभेदेन वाक्यभेदो भवति नैवं विधानप्रत्यभिज्ञानाभ्यां समवता।

न॰ वा॰ त्येनावदुक्तंतत्रनान्तिकस्थत्वदोषः नचतत्रापिप्रत्यभिज्ञापकंविधानमितिव्यापारभेदेनवाक्यभेदः
१४ शंकनीयः प्रसिद्धभेदबोधनंहिप्रत्यभिज्ञापनमुच्यते। नतुप्रसिद्धाभेदबोधनंतथाचयथारुणःप
दोभवति इत्यत्रप्रत्यक्षादिप्रसिद्धारुणिमगुणविशिष्टाभेदवतिपदेरुणपदसमानाधिकरणेनप
दपदेनप्रत्यभिज्ञाप्यमानेतस्मिन्भवनक्रियासंबंधमात्रंवाक्येनबोध्यतेयथावाऐन्द्रमयेदाग्नेपुरो
15 डाशमष्टाकपालंनिर्वपेदितिअभ्युदयेष्टिवाक्यमंत्रवर्णप्रसिद्धदातृत्वगुणविशिष्टाभेदवस्ययोदात
पदसमानाधिकरणेनाग्निपदेनप्रत्यभिज्ञाप्यमानेतस्यहविःसंबंधमात्रंवाक्येनबोध्यतेतत्रोभयत्रा
पिप्रत्यभिज्ञापकांशेऽनुवादरूपत्वान्नवाक्यभेदः तथात्रापिऐन्द्रमिकाग्निहोत्रप्रकरणगतोत्पत्तिवाक्यादिप्र
सिद्धाग्निहोत्रादिनामविशिष्टाभेदवतिहोमेनामसमानाधिकरणेनधातुनाप्रत्यभिज्ञाप्यमानेतस्यविधिसंबं ग म॰
धमात्रंवाक्येनबोध्यतेतेननतत्रावाक्यभेदशंकावसरंलभतेनचतथापिगृहमेधीयवाक्यदृष्टान्तेनप्रत्यभि १४

ज्ञापनविधानाभ्यां नयाः क्व भेदः प्रसज्यत इति समर्थनमनुपपन्नं तस्याऽज्ञातार्थस्यापि ज्ञापनमात्रपरत्वो
पपन्ने रिति वाच्यं। विध्यभावे समीहितसाधनतामतीत्या समीहितविशेषाकांक्षाविरहेणान्योन्याकांक्षालक्ष
ण प्रकरणानुपपत्तिस्तथाऽभावयोस्तन्मूलगृहमेधीयांगत्वकल्पनासिद्धिप्रसंगात्। अत एव चाहुराचार्याः न
चाविहितत्वं संभवतीति। यत्तु गावामयनिकऽस्मोतिरात्रादिदृष्टान्तासिद्धिवचनमभिप्रायानवबोधविलसि
तमिति वचनं। तदेव वार्त्तिकग्रन्थानवबोधविलसितं वार्त्तिके हि भिन्नेषु भावनामात्रं धात्वर्थानामयजिष्ठतेरिति
गावामयनिकेऽस्मोतिरात्रादिष्वेकाहऽस्मोतिरात्रादिभ्यो वाऽऽहरणप्रयासिकावम्भय्योद्भावनामात्रकृत एव
भेदेन धात्वर्थभेदकृत इति अयमेव पक्षः पारमार्थिकत्वेनोपन्यस्तः। ननु तत्र कोटिवादन्यायप्रयोगयुक्तं देशमसम
माधिकरणयोरिति देशावचनेनानुभावनाभेदादुपपद्यते अपूर्वभावनयास्तु ल्लिङ्किकर्त्र्यनन्यायोनधात्वर्थेन एवमे
वमासाग्निहोत्रमासदर्शपूर्णमासादिषु नेयमिग्याहोत्रदर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मातिदेशसमर्थनमप्युक्तं क्रियाभि

न॰ वा॰
१५

15

धानतत्कृतावयवत्वविधिषु प्रदेशः स्यादिति साप्तमिकाधिकरणोक्तं भावनाभेदादेव। नचातिदेशवचनस्य भा
वनाभेदे नैवोपपन्नत्वमिति भावत्वान्नाभेदोऽग्निहोत्रादिनाम्नां मासाग्निहोत्रादिषु गौणत्वोक्तेर्नोपपद्यते इति नाम्नां धात्व
र्थगोचरत्वादिति वाच्यं नैयमिकाग्निहोत्रादिषु च मासाग्निहोत्रादिषु प्राकरणिकेष्वेतत्ताभिधानादिभिरप्यग्निहो
त्रादिनाम्नां प्रवृत्तिनिमित्ताभिव्यक्तिर्नास्ति किंतु नैयमिकाग्निहोत्राद्यभेदानुसंधानेन तद्धर्मातिदेशानुसंधाने
न च प्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगन्तव्यमित्यस्फुटशक्तिकत्वाभिप्रायाः गौणत्वोक्तेरेव भाष्यादिदृष्ट्या गौणत्वान
प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात्क्रियाभिधानं स्यात्तदभावेऽप्रसिद्धं स्यादित्युक्तं क्रियाभिधानमित्यधिकरणगुणसूत्रेतोव
नयाभिप्रायस्फुटीकरणात्। किंच तथा व्यवस्थः सोमादिति साप्तमिकाधिकरणोवहरणप्रघासेषु विधीयमाने
व्यवस्थस्सौमिकाव्यवस्थ एव विवक्षितः। न तु तन्तोऽन्यत्र कर्मिक इति अव्यवस्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वेनावसीयते वारुण
प्रघासिके अव्यवस्थनामके कर्माणि सौमिकाव्यवस्थाधर्मग्रहणमित्यर्थविवक्षायां त्वव्यवस्थशब्दोपंचम्याभाव्यः एव रम॰ १५

मपि तत्राधिकरणो माष्यादिषु यत्तस्मिन्नवमप्यशब्दस्य गौणत्वव्यवहारस्तस्याभिप्रायः कथंचिदिदमेव वर्ण-
नीयः । तत्र गावामपि निकृष्टोतिशरीरं वाहृत्ताप्रधानिकावस्थशब्दस्यैवप्रसिद्धाभेदो ऽस्मान्नामपदस्य वर्णनात् । इह मा
साग्निहोत्रमासदर्शपूर्णमासादिवज्जुहोतियजिप्रवर्तसति कथमभेदः स्यादिति चेत् न प्रकरणान्तरगतस्या
थाख्यातस्य धात्वर्थभेदाभेदोदासीनस्य प्रत्यवस्थापितत्वेन नामार्थप्राप्यमाणस्य प्रसिद्धाभेदस्यानिवारणात् अभि
धत्ते भावनामात्रं धात्वर्थेनापि जिघ्रतेरिति श्लोकगतस्यापि जिघ्रतेरित्यस्यायं भावः यजिप्रवणो हि तदर्थभेदः प्रक
रणान्तरात् शङ्केनापि सत्यप्यनुपलब्धीति । अत एव हि प्रकरणान्तराधिकरणे वार्तिककृता नामधात्वर्थमात्रं वसंन्नि
धाप्येत शक्तितः भावनात्वनुपस्थानाद्विधिमानानवार्यते सामानाधिकरण्ये न हि सर्वासां नामधेयानि धात्वर्थानां
नामधेयत्वेनावस्थितानि न भावनानां तेन भावनान्तरत्वानन्यत्वपरीक्षावेलायां सत्यपि धात्वर्थैकत्वे भावनानानात्वद
नस्य प्रमाणत्वादाख्यातप्रत्ययान्तरेणानुपनीयमाना न कथंचित्समभिज्ञायत इत्युपपन्नमप्रयोजनान्तरमिति श्लो

न. वा.
१६
16

तथा ज्योनाभ्यांमासाग्निहोत्रादिषु भावनाभेदमात्रं न धात्वर्थभेदो नाम्नात्त्वत्राभिज्ञानादिति भाव्यार्थभेदेऽपि भा
वनाभेदमात्रेण प्रकरणान्तरेण कर्मभेदे सामान्यप्रत्ययत्वं भावनायास्तत्त्वान्न स्वत्वपरीक्षाया एवाध्यायप्रमेयत्वादि
ति प्रकरणान्तरे [redacted] प्रयोजनान्यत्वमिति सूत्रमपि भावनाभेदे एवार्थे
समंजसं प्रयोजनशब्देन प्रधानवाक्यार्थभूतभावनापरत्वे एवस्वारस्यादिति च एवमुक्तं तस्मिन्नधिकरणे
वाग्निकारणं धात्वर्थस्यापि भेद मा भूदित्युपपक्षान्तरे प्यासस्तु भावनाभेदे दृष्टीकरणार्थः प्रौढिवादः यदि
नैयमिकाग्निहोत्रस्य विहितस्य पुनर्विधानमनर्थकं भवेत् तदा विधेयगुणसावाप्य पयदाभ्यस्तेन गुणसंक्रां
तिरहितस्यानभ्यासादधिकरणान्यायतः स्यात् स्वेन धात्वर्थेनाविशिष्टोऽविधिः कर्मान्तरमेव विदध्यादतः प्रधानभू
तास्वाप्ततरं मन्त्रं नामापि विशेषपञ्चा पितमुख्यार्थबाधदृश्येन कर्मान्तरमेवं वक्तीति संज्ञान्तरं शङ्कते न संभवति तु विहितस्या
पि नैयमिकाग्निहोत्रस्य सत्राङ्गत्वसिद्ध्यर्थं पुनर्विधानमिति समर्थितमेव एवं प्रकरणान्तरापि कारणान्याय

राम.
१६

समावर्तनाभेदमात्रनिविष्टत्वमभिप्रेत्यैव शंकरभगवत्पादैः श्रीकण्ठाचार्यैर्विवरणाचार्यप्रभृतिभिश्च पुरुषार्थ
स्यैव सौत्रामणिबृहस्पतिसवादेः अग्निचयनवाजपेयादिप्रकरणान्तरेषु तन्त्रत्वकर्माङ्गतया विधानं तत्र तत्र द्र
ष्टं तत्तया व्यवहृतं गुरुणा च निबन्धनटीकायां अग्निचयनवाजपेययोः सौत्रामणिबृहस्पतिसवयोः कर्मा
न्तरत्वं व्यवहृतवता विवरणटीकायां प्रसिद्धसौत्रामण्यादिरूपत्वमेवोक्तं तस्मान्मासाग्निहोत्रादिषु प्रकरणा
न्तरात्कर्मभेद इति मीमांसकव्यवहारः कर्मशब्दं धात्वर्थैकान्तिकमभिमन्यमानानां नैयायिकानां अग्निहोत्रान्मासाग्नि
होत्रं भिन्नमिति गतानुगतिकप्रसिद्धिमवलम्बमानानां च केषांचिज्जरन्मीमांसकानां प्रकरणान्तराधिकरणवा
र्त्तिकादिहृदयानभिज्ञानानां मतमयुक्तमेवाऽऽ इति मासाग्निहोत्रवादः। यथा मासाग्निहोत्रमग्निहोत्रपदवाच्यमे
वं क्रत्वर्थपशुसंज्ञपनं हिंसिधातुवाच्यं तथापि न हिंस्यादिति निषेधस्य विषयो न भवतीति सिद्धान्तस्थितिः। अत्र
वादिनो बहुविधाः। यथा तः शामाकरणात्तावद्रागप्रयुक्ता हिंसा निषेधविषयः क्रत्वर्थसंज्ञपने तु न रागतः प्रवृत्तिः

किंतु विधितः इति व्यवस्थां कल्पयंति। कौमारित्वेनैवाधिकाद्यप्यत्नलागं विनाप्रवृत्तसंभवान्नेयं व्यवस्थोपपद्यते
किंतु विधिसंस्पृष्टस्य निषेधविषयताया विरुद्धत्वादाहवनीयविधिः पदहोममिव हिंसानिषेधः क्रत्वर्थसंज्ञ-
पने परिहृत्य प्रवर्त्तत इति व्यवस्था वर्णनीयेत्याहुः। सांख्यास्तु केनापि प्रकारेण व्यवस्थावर्णनाया क्रत्वर्थसं-
ज्ञपने विध्यधीनस्येष्टसाधनत्वस्य निषेधाधीनस्यानिष्टसाधनत्वस्य च समावेशसंभवान्नपशुवधप्रयुक्तस्या-
ल्पस्यानिष्टस्य वित्तव्ययायासदुःखस्येवाभ्युपगमेन क्रतुसाध्यमहाफलार्थितया प्रवृत्तेरुपपन्नत्वेन विनिषे-
धाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिसमावेशे दोषस्यानवकाशत्वादित्याहुः। भागवतास्तु सांख्यवत् क्रत्वर्थसंज्ञपनस्य नि-
षेधविषयत्वमनंगीकुर्वाणास्तत्समर्थितविधिनिषेधविरोधनिराकरणोपायमथनालोचयंतः श्रूयते हिर-
ण्यशरीरः स्वर्मयेति न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसीति पशुहिंसाया अहिंसात्वमिति श्रीकंठाचार्यस्तु व्याख्यानप्र-
तिपन्नमर्थमवलंबमानाः क्रत्वर्थसंज्ञपने हिंसैव न भवतीत्यभ्युपगमेन तस्य निषेधाविषयत्वमसाक्षिंप

रिहरंति। इदमेव मतं पूर्वपक्षतयाभिनिवेश्य श्रीकंठाचार्याणां माश्रयागतं कौमारिलोद्दीरितं सिद्धांततया परि
गृह्य कस्याविशेषानुषंगिकत्वस्य भावः। समानिराकरणगर्भवादकथावरूपतेन क्रत्वर्थपशुसंज्ञपनं
हिंसाधात्वर्थं मारणत्वात्। यन्मारणं तद्धिंसाधात्वर्थं यथाभिचारमारणमिति प्रयोगमाकलय्य। अप्रयोजकमिद
क्रोधादिकृतस्य मारणस्य वधदाहच्छेदादेर्निग्रहहेतुत्वविषयाणां स्वार्थकृतस्य तस्यानुग्रहरूपत्वेनानिग्रहत्ववत्
क्रत्वर्थस्य मारणस्य हिंसाधात्वर्थत्वेऽपि न वा उवेतन्म्रियसे न रिष्यसि देवां इदेषि पथिभिः सुगेभिः। य
त्र यंति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधात्वित्यादिश्रुतिसिद्धपशुस्वर्गसिद्धिपर्यवसायितया प
श्वनुग्रहरूपत्वेन क्रत्वर्थस्य तस्य तद्वाच्यत्वोपपत्तेः। तस्मात्क्रत्वर्थपशुमारणं न हिंसाधात्वर्थं क्रत्वर्थत्वात्। य
त्क्रत्वर्थं तन्न हिंसाधात्वर्थं यथा शोषणमिति हितिपाकरणा। अथ तृतीया। मदीयानुमानं तावन्नाप्रयोजकं क्र
त्वर्थमारणेऽपि हिंसाधातुश्रुतिनिमित्तस्य सत्त्वेन तस्य तद्वाच्यत्वाभावायोगात् मरणफलोपहिततत्कारणक्रियात्वं

हि तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मरणकारणत्वमात्रस्य योग्यतासाधारणस्य शत्रुमारणोद्देशकत्वस्यायतितापृथक्से
फरोमरणफलकत्वमात्रस्य कारणकारणरूपान्यथासिद्धसाधारणस्य पंगुपतितनगवादिमरणफलकत्वन
टाकनिर्माणाद्दैवातिप्रसक्तत्वेपि विशिष्टस्यानतिप्रसक्तत्वात् न च क्रत्वर्थपशुमारणस्य हिंसात्वेनदृष्टुग्र
हत्वानुपपत्तिर्गणशंसस्यर्थक्रतदा हष्ठेदाहेः प्रवृत्तिनिमित्तानुसारेण शाहष्ठेदाहिरूपत्वेप्यनुग्रहत्ववत्क्र
त्वर्थपशुमारणस्य तदनुसारेण हिंसात्वेप्यनुग्रहत्वोपपत्तेः तस्मात्प्रयोजकं मदीयानुमानं त्वदीयमेवा
नुमानमप्रयोजकं कस्य प्रवृत्तिनिमित्ताधीनस्य तत्त्व त्वर्थस्य क्रत्वर्थत्वे सत्यप्युपपत्तेरिति। अथ चतुर्थीत्व
दनुमानं तावदप्रयोजकमेव त्वदुक्तमात्रस्य हिसिधानुग्रहप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमे क्रत्वर्थपशुमारणस्य
न हिंस्यात्सर्वाभूतानि इति निषेधविषयत्वापत्त्यातन्त्रवृत्तिनिमित्ते क्रत्वर्थपशुमारणव्यावर्तकविशेषण
स्यानिवेशनीयतया तावन्मात्रस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः न च न हिंस्यादिति निषेधो रागप्राप्तहिंसा

विषयत्वादिति विधिप्रयुक्तांश्च त्वर्थहिंसां न स्पृशन्ति कामाधिकारे करणांशे रागतः प्रवृत्तिरिन्द्रियेष्विवेति विशे
षाभ्युपगमात्। तथा च न श्यावर्तकविशेषणं हिंसापदप्रवृत्तिनिमित्तेन निवेशनीयमिति वाच्यं तस्य वि
धिप्रयुक्तानुष्ठानत्वे विहिंसात्वाभ्युपगमेन हिंसादिति वाक्येन रूपेण क्रोडीकृतस्य तस्य निषेध्यतायाः
श्यनिवार्यत्वात्मेति कर्त्तव्यताकस्य फलकारणत्वेन फलसिद्धिमिच्छतस्तदर्थकारणांश्चांगेष्वपि रागावश्याव
श्यंभावेन तेषु विरागत एव प्रवृत्तेः स्फुटपयसाश्चाईजातीयकल्पनायोगाच्च भगवताजैमिनिनापि तृतीयाध्या
ये षट्त्रिंशत्कपालाचीचतुर्विंशतिः प्रयोगेण त्रिंशत्त्रयघनेनेति विहितास्तोमिकीमहावेदिः केवलप्रधाना
र्थीत्यभिज्ञाश्यामहे स्यां इति तद्धा कर्मशेषे एतावति भूमागे कर्तुः शक्ष्याम इत्यर्थकतुमन्प्रत्ययार्थस्विकीर्षासं
योगान्न तंगप्रधानार्थीत्यंगानामीप्सितफलसाधनत्वाभावेनाचिकीर्षितत्वादित्येवं चिकीर्षायाश्च संयोगादि
ति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा नत्वयुक्तेतुफलश्रुतेः तस्मात्सर्वाचिकीर्षास्यादिति सूत्रेणात्मकलांगयुक्तेफलश्रु

न०वा०
१९
19

तेः सर्वत्र प्रधानेंगत्वलापेच चिकीर्षितात्स्वर्गीनांत्रपि चिकीर्षितत्वाविशेषादंगप्रधानार्थ्यमहावेदिरिति
सिद्धं नयत्नांगेष्वपि रागतएव प्रवृत्तेः स्यादितत्वाच्च षष्ठाध्याये विप्रमान्यं तच्चिकीर्षाहि जन्त्रिसंतच्चिकीर्षा
हीत्यादिसूत्रगतेश्चिकीर्षादिरित्यादेः रंगेषु रागतः प्रवृत्तेर्थ्यवहतत्वाच्चानन्वंगेष्विच्छा नास्तीति तन्नोच्यते इच्छां विना
प्रवृत्त्यसंयोगात् किंतु कारणांशेफलत्वस्ति स्वर्थत्वेन रागप्राप्ताभिलषफलेच्छाधीनयेच्छया प्रवृत्तिः कामाधिकारे
प्रप्रथमपरामृष्टस्वर्गादिफलकारणभावस्य यागस्य विधिशब्दाभिलप्यनियोगात्मकार्यविषयातयान्वयेस
तिविषयावच्छिन्नतया तस्य लिङ्गाच्यस्य कार्यस्य प्रतीतिरिति कार्यप्रतीतितः प्रागेव यागे फलकारणत्वस्य प्रतीत
तया तत्र फलरागाधानेच्छया प्रवृत्तो चिता तत्रंगानां प्रथमं कार्येणान्वयः पश्चात्कार्यद्वारा फलोपकारकत्वाव
गतिरिति तेषु प्रथमान्वितकार्यसंपादनेच्छया प्रवृत्तौचितेति चेत् मैवं विगतीनयागे स्वर्गकारणत्वसंघटक राम०
नियोगस्य कार्यस्य प्रतीतितः प्राग्यागे स्वर्गकारणत्वप्रतीत्यसंभवान्मतांतरेऽपि वग्गहृमतेऽपि द्वारव्यतिरेकनिश्चयाभा १९

वेनयोग्यतासंदेहमात्रात्कारणत्वावगतिसमर्पने तथैव साक्षात्स्वसाध्यस्यापि नियोगस्य स्वकृतिसाध्यतासं
घटकस्य यागादित्वद्वच्छेदकरूपविषयप्रतीतिं विनापि प्रतीतिसंभवेन यागादिरूपविषयावच्छिन्नतयैव का
र्यप्रतीतिप्रक्रियायाश्चनाश्रयणीयत्वात्तदाश्रयणावश्यभावेऽपि स्वरूपेण वा यागादेर्विषयतया कार्यावच्छेद
कत्वसंभवे न विषयताप्रतीतेः पूर्वं यागस्य स्वर्गकारणत्वपरामर्शस्यानपेक्षणात्स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्ग
कारणत्वमंतरेण न संभवतीति चेन्मा संभूत्तावता स्वर्गकारणतावगतिमंतरेण शब्दतो नियोगस्य स्व
र्गकामकृतिसाध्यत्वावगतेरुपपत्तेः। न हि वह्निमंतरेण धूमो न संभवतीत्येतावता पर्वते धूमोना
तीति शाब्दत्वेन तत्र धूमावगतिर्वह्न्यवगतिमंतरेण न संभवति। न तु कुमततप्रक्रियया घटयितुमपाकापि करणां
शेषाणां ततः प्रवृत्तिरंगेषु वेणीति मर्यादा कुमारिलपक्षे स्यादेव तन्मते प्रथमं यागस्य स्वर्गकारणत्वप्रतीतिस्तन्नि
र्वाहार्थमपूर्वकल्पना कल्पितापूर्वविशिष्टाध्याहारेण यागेनापूर्वेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थप्रतीतिः

न॰ वा॰ पश्चादपूर्वं भावनेति कर्तव्यतारूपेणांगानामपूर्वान्वय इति स्वीकारादिति चेन्न सत्यं यत्रापूर्वार्थितयांगानामनु
२० ष्ठाने स्यांगचिकीर्षया: फलरागाधीनत्वं न हीयत्नेन हि यत्ने न हि तन्मत्वे विधिसिद्धिरेव विधेः फलमिति तदर्थ
मंगानुष्ठानं किं त्वपूर्वं विना स्वर्गादि फलं न सिध्यतीति परंपरया फलरागाधीनमेव तदनुष्ठानं । तस्याक्रत्व
र्थपशुसंज्ञपनहिंसात्वाभ्युपगमे न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वमनिवार्यमिति तद्व्यावर्त्तकविशेषणाच त्वं
भावात्तदनुमानं तावदप्रयोजकमेव । अत एवमदनुमानं नाप्रयोजकं क्रत्वर्थमारप्यासहिंसिधात्वर्थ
20 त्वेन स्यानिषिद्धत्वप्रसंगस्य विपक्षबाधकस्य सत्वादिति । अथ पंचमी । लाघवान्मदुक्तमावं हिंसिधात्वनुप्रवृत्ति
निमित्तं क्रत्वर्थमारणस्य हिंसात्वेपि न हिंस्यादिति निषेधीन प्रसज्यते । स हि निषेधः श्री[redacted] प्रवृत्तीतिवाच्यपुरु राम॰
षार्थहिंसाव्यावर्तनेन न निर्वृत्तः क्रत्वनीयविलंवितोपस्थितिकक्रत्वर्थहिंसां न स्पृशति । तथाहि न हिंस्यादित्यत्र पु २०
रुषार्थैव हिंसां धात्वनुमानृपतेन क्रत्वर्थापि कुतोत्रा व्याप्तमाच्यत्व पक्षे समानपदीक्रया हिंसाया तद्विषयत्वप्रतीते ५

तस्मात्प्योतवाच्यभावनाक्षेप्यत्वपक्षेपितदाक्षिप्तकर्तृशेषत्वप्रतीतेः नात्रक्रतोशाचकंकिंचीदृत्तियेनायाया
तोग्निमग्निष्टोमेनानुयजंतीत्यनारभ्याधीतवाक्येथयेयजिशब्दोन्तयागशेषत्ववरस्याः क्रतुशेषत्वमवगम्येमन्ना
विक्रतौत्तक्षेयत्किंचिद्वृत्तियेनयएगायाः जुह्वाहिमक्रतुशेषत्वमिषाप्स्याः क्रतुशेषत्वमवगम्येतनत्वप्रवार
णोनक्रतोर्विपरिहृतिवृत्तियेननान्तरं वदेदिति दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातवाक्येनूयमानस्यानन्तवदन्यस्ये
चक्रत्वर्थत्वप्रतीतिर्भवेन्नतस्मादिह हिंसाधातनानुवादाशीघ्रप्रतीतायाः पुरुषार्थहिंसायाइतितस्याएवनि
षेधोनक्रत्वर्थायाः शास्त्रशक्तिसाम्येविशीघ्रोपस्थितिकस्यशकास्यवाक्यार्थत्वयोनदितत्वंविनोपस्थितिषक्यस्येतिहि
न्यायमर्यादाश्रुतएवदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यधिकारवाक्यगतपूर्णमासपदेनोत्पत्तिवाक्यस्थ
तयोर्णमास्यांमावास्यायामग्नेपान्नीषोमीययागयोरेवमटितिप्रत्ययमित्ताद्वगतश्चीघ्रोपस्थितिकयोः फलान्वयः
स्यात् उपांशुयाजमन्तरायजतीति पौर्णमास्यांकर्तव्याग्नेयान्नीषोमीययागद्वयान्तरालेविधा

नादर्शसिद्धपौर्णमासीकालस्येति प्रवृत्तिनिमित्तानवगमात्प्राथिल्यं विनोपस्थितिकस्य फलान्वयो न स्यात्।
शीघ्रोपस्थितिकपौर्णमासीकालसंबन्धस्य यागद्वयस्य फलसंयोजनेन याकम्बादितात्पर्यादिति उपांशुया-
जस्याविशिष्टपौर्णमासीकालत्वेनेति प्रवृत्तिनिमित्तावगमाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वमित्यर्थमेवान्तरा-
लविधित्वमर्थलभ्ये उपांशुयाजस्य पौर्णमासीकालसंबन्धे ज्ञातत्वे न मध्ये पौर्णमावास्यायामेव नाग्नीषोमीयांशुपौ-
र्णमास्यां यजन्तीति तत्र स्व विधिरपेक्ष्यत इति॥ अथ षष्ठी। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तावगतो यो प्राथिल्यं वा विशेषः त-
च्छीघ्रावगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवार्थस्य पाश्चात्यान्वयो नान्यस्येति नियमः। अत एवोपांशुयाजप्रवृत्तिनिमित्ताव-
तिर्देश्यसामान्यस्य अर्थप्रयुक्तकालविधिरपेक्ष्यतो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तावगतिशीघ्रप्राथिल्यं वा विशेषाभावे पि तुल्य-
कालावगतिकेष्वेव प्रवृत्तिनिमित्तकोटौ स्थिते योर्थे पुरुषार्थत्वादि विशेषावगतो प्राथिल्यं वा विशेषो-
त्ति तत्रैकेन विशेषेणाक्रान्तस्य पुरुषार्थस्यैवाशीघ्रावगतीतिकस्यैवावाक्यार्थोन्वय इति नास्ति नियमः। अन्यथाप

यदाहवनीये जुहोतीत्यनारभ्याधीतवाक्येष्वाख्यातोपात्तभावनाक्षिप्तकर्तृशेषतया पुरुषार्थानामेव होमा
नामाहवनीयविधिः न क्रत्वर्थानां नारिष्टहोमादीनामित्यापन्नेः एवं न्यायस्थितो हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तस्य
क्रत्वर्थसंज्ञपनसाधारण्येन तस्यापि न हिंस्यादिति निषेधगोचरत्वमनिवार्यमेवेदित्यतस्तत्राह तन्मेव हिंसि
धातुप्रवृत्तिनिमित्तमस्याभिनिर्वक्तव्यमिति॥ अथ सप्तमी। यत्र प्रवृत्तिनिमित्ता विशेषेण क्रत्वर्थपुरुषा
र्थोभयग्रहणे विधिवैरूप्यमापतेत्तत्र क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरन्यतरस्यैव प्रकृतार्थान्वयो नान्यस्येत्यपि नियम आ
दर्तव्यः अत एवाभ्युदाने विहितस्य भक्षणादीनां क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविधाभ्युदानादिसंयोगेनाङ्गीक्रियते क्रत्व
र्थाभ्युदानादिसंयोगेनायुक्तत्वात्तेषां क्रत्वर्थत्वस्य पुरुषार्थाभ्युदानादिसंयोगेनायत्ततः स्वतन्त्रपुरुषार्थसाध
नत्वस्य चैकैकेन वाक्येन बोधयितुमशक्यत्वात् किं त्वभ्युदानादिसाधारण्येपि यथायथं कस्यचित्क्रत्वर्थसंयोगादे
व कस्यचित्पुरुषार्थसंयोगादेवेति उभयस्याङ्गीक्रियते तथा हि प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्

न॰वा॰
२२

स्य पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तन्निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णा
ति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विहिताश्वदाननिमि
त्तेष्टिः कृत्वर्थाश्वदाननिमित्ता पुरुषार्थाश्वदाननिमित्ता वेति संशये षोडशिकादिष्वन्वहं द्वादश शतानि शतानि दद्या
स्याश्वसहस्रमुन्नमद्ध्यादिवाक्यैः क्रतुक्रतुदक्षिणारूपाश्वदानस्य विहितत्वेनादुष्टत्वान्न तस्मिन् दोषसंकी
र्त्तनं नान्येति सुहृदादिभ्यः क्रियमाणस्य पुरुषार्थाश्वदानस्य विहितत्वेनादुष्टत्वात् न तस्मिन् दोषसंकीर्त्तनं नान्ये
ति सुहृदादिभ्यः क्रियमाणस्य पुरुषार्थाश्वदानस्य न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धत्वेन दुष्टत्वात्तत्र दोषसंकीर्त्तन
मन्येति अत एतस्तद्रूपाल्लौकिकाश्वदाननिमित्तेयमिष्टिरिति दोषाविष्टिलौकिकेष्वेच्छात्राद्वैदिकेन दोषः स्या
दिति सत्त्वेण पूर्वपक्षं कृत्वा लौकिकं वैदिकं वाश्वदानं कुर्वतो वरुणग्रहशङ्कोऽजलोदरख्याभुपनियातादृ
शीनां दोषसंकीर्त्तनमिदं यथा वरुणग्रहे सति तद्धूमो चनसाधनमवश्यमनुष्ठेयं एवमश्वदाने कृतेऽसत्यपि ... एम॰
२२

22

रित्येव कर्तव्यतापरदृष्टां तामेदोष धारयदर्थवादमात्रं। अतोनन्न दृष्टा ह्लो कि काम्यदान निमित्तेषु सिद्धिः किंतु वैदिका
इष्टे वैदिकमेव निमित्तं शुद्धिस्थं भवतीति शुद्धिसंनिधि लक्षणस्यानुमाणानुसारात् क्रत्वर्थत्वे क्रतुफलातिरे
केण पुरुषार्थत्व इव फलान्तरं न कल्पनीयमिति लाघवात्सारा द्वै वैदिकाम्यदाननिमित्ते से व मर्थवादो वानुप
यातात्। तस्मा[illegible]ध्यन्नेषु नीयेनेति हस्तेणसिद्धं तितं। तथा न स्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोस्य भ्रातृव्यो भवती
ति विहितं हिरण्यमरणं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वेति संशये क्रत्वर्थत्वेन हिरण्यसंस्कार्यताप्रतीतेः क्रतुदक्षिणादि
रूपस्यैव हिरण्यस्याप्येवं विनियोगसद्भावेन संस्कार्यत्वोचितात्। क्रतौ क्रतुफलव्यतिरेकेण फलान्तरस्याकल्पनीय
त्वेन लाघवाच्च क्रत्वर्थमित्येवं पूर्वपक्षे कृते सिद्धान्तस्तस्येन फलभागित्वमात्रप्रतीतावपि संस्कार्यत्वानवगतेः का
र्यान्तरदर्शनेनैव संस्कार्यत्वस्यावगन्तव्यत्वात् तत्प्रकरणाधीनेषु कार्यान्तरानवगमात् न संस्कार्यताधीवलेन क्रत्व
र्थता॥ किंतु रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकफलविपरिणामाः क्रतफलसद्भावेन क्रतूपकारफलस्याकल्प्यमया

न. वा.
२३
23

पुरुषार्थमेवेत्यप्रकरणेतुतद्धर्मस्ततो विशेषादिति सूत्रेणासिद्धांतितमेवमाषाधिकरणेप्युक्तक्रत्वर्थपुरु
षार्थं वेत्येवं विचारमवतार्य यथान्यायं क्रत्वर्थंपुरुषार्थं वा निर्णीतं न तु क्रतुपुरुषोभयार्थमिति क्वचि
न्निर्णीयः कृतो क्तिनवाजपाक्वचित्संशयकोटिमात्रोदाहरणमक्तिात क्रतुजः लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके
क्रतुशेषत्वमिति वैरूप्यापत्तेः एवमिहापि निषेधस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविधिहिंसासंयोगेनास्यापि तदुभय
रूपता आपद्यत इत्येकेन च वाक्येन तदुभयरूपबोधनस्याशक्यत्वादन्यतरांशयोग एव स्वीकर्तव्ये पूर्वोत्त
त्साशीघ्रप्रतीतीति क्रतुपुरुषार्थहिंसासंयोग एवायद्वयः न चैकस्यैव द्वध्यः खादिरत्वस्य च क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्व
च दृष्टं न त्वेहापि स्यादिति वाच्यं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य राम.
यूपं कुर्वीतेति तयोः क्रतुपुरुषसंबंधबोधकवाक्यभेदसत्वात् इहैकवाक्येनाहिंसासामान्यनिषेधस्य क्रत्वर्थहिंसां २३
शे क्रत्वर्थत्वस्य पुरुषार्थहिंसांशे पुरुषार्थत्वस्य च बोधयितुमशक्यत्वात् न च तत्रैकवाक्येन प्रत्यंशग्रहणमिति प्रकारप्रद

रणाविधायकमेववाक्यं कल्प्यते नस्य च क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्युभयमप्युपगम्यते यथेडापि स्यादिति वाच्यं
न चोक्तेन वाक्येन दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतापन्नेन क्रत्वर्थबोधनेन तृतीयाश्रुति विनियुक्तायुरादिफ
लसमाख्यानेन पुरुषार्थत्वस्तुत्क्रतुवाक्यमेकवाक्यतान्यथानुपपत्तिकल्प्येन वाक्यान्तरेण पुरुषार्थत्वबोधन
मिति तत्रापि वाक्यभेदस्तदवस्थ इत्यत कल्प्यभेदे वाक्यभेदाभावादिति। [illegible]थापरमी। हिंसानिषेधवा
क्यस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविधहिंसासंस्पर्शमात्रेण नस्य क्रत्वर्थहिंसांशे क्रत्वर्थता पुरुषार्थहिंसांशे पु
रुषार्थतेति हेतुद्वयं न प्रसज्यते येन तदुभयबोधने वाक्यवैरूप्यमापद्येत क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविधहिंसानि
षेधस्यापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेः न हि क्रत्वर्थत्वेन संबन्धद्वयं विधीयते तत्सर्वं क्रत्वर्थमिति नियमः गोदोहनेन प
शुकामस्य प्रणयेत् इति दर्शपौर्णमासिकप्रणयनाश्रितत्वया विधीयमानस्य गोदोहनस्य पुरुषा
र्थत्वदर्शनात् न च क्रमिपदसमभिव्याहाराभावे क्रत्वर्थसंबन्धितया विधीयमानस्य क्रत्वर्थतेति नियमः अ

नतिदृश्नं स्तृणातीत्यनतिदृश्नमेवैनं प्रजया पशुभिः करोतीति दार्शपौर्णमासिकस्तरणाश्रितत्वेन वि
धीयमानायास्तरणीयमूल्यदर्शनायाद्कबर्हिनि विडुताहृणायाश्चानतिदृश्नतायाः पुरुषार्थत्वदर्शनात्।
लिप्सा। सूत्रे हि द्वितीयं वर्णके गोदोहनवदनतिदृश्नतापि हि पुरुषार्थोदाहरणत्वेन शाबरस्वामिना लिखिता तत्र
च प्राभाकरैरङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद इति पर्णतार्थवादन्यायस्थमप्रमाणं यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पा
पं श्लोकं शृणोतीत्युभयोरपि पर्णताऽपापश्लोकश्रवणयोर्वर्तमानापदेशेन तुल्यकालतया प्रतीतेः तुल्यका
लयोश्च कार्यकारणभावायोगाद्धि धीयमानपर्णताप्रशंसार्थमपापश्लोकश्रवणमर्थवादस्तरणीयमू
मेवानतिदृश्नताया यजमानस्य प्रजया पशुभिरनतिदृश्नतायाश्चेति भिन्नयोरुभयोरभेदोपचारस्याप्युपपन्नत्वमि
ति वक्तव्यं कार्यकारणभावसंबंधमुपचारनिमित्तमन्तरेणानुपपत्तेस्तयोः कार्यकारणभावो विवक्षित इति पर्ण
तावैयर्थ्यप्रदर्शनेन न तत्समर्पकत्वं तत्र च यत्र विधेयफलाभेदव्यपदेशो विनाश्रितत्वं क्रत्वर्थसंबंधितया वि

धीयमानस्य क्रत्वर्थत्वेनेति नियमः ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिवाक्ये सौमिकोद्गीथाद्याश्रितत्वेन वि
धीयमानानामुपासनानामप्यनाहितवेदकामानां भवतीत्यादिवाक्यशेषश्रुतकामाप्तिक्रतुफलाप्रतिबंधादि
फलार्थत्वदर्शनात् तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबंधः फलमिति ब्रह्ममीमांसासूत्रेऽपि प्रतीताफ
लार्थवादस्याप्यसाम्यमुपासनाफलार्थवादानामाशंक्य पर्णताया जुहूसंबंधे यथापापरूपतया फलजिप्या
दकत्वं न स्यादिति तस्मिन् द्रव्ये क्रत्वपूर्वानुगतान्यपापरूपतापादपि जुहूलिंगेन क्रतुमुपस्थाप्य तत्संबंधबोध
कशब्दः कल्प्यते जुहूशब्दस्यैव वा जुहूसंबंधिनि क्रतौ लक्षणा कल्प्यते ते कल्पने प्रतीतजुहूद्वारकक्रतुशे
षत्वनिर्वाहार्थेति स्यात् क्रत्वपूर्वफले कल्पनमावश्यकमिति तत एव फलपर्यवसानं संभवतीति नोद्गीथाद्यु
पास्यापि तत्क्रतुसंबंधबोधकशब्दकल्पनादिकमपेक्ष्यते न स्याज्ज्ञानामसंज्ञात्प्रतीतक्रतूपकारफलकल्पनाद्युमर्थ
वादप्रतीतफलविपरिणामकल्पना युक्तेतामांपुरुषार्थत्वात् क्रतुध्यनियमः अत एव तेनोभौ कुरुतः पश्चैतदेवं वेद

पक्षेचैवंनवेदेतिवाक्यशेषेणोपवर्तेषुनासामनियमोदर्शितः इतितन्मायवैषम्यमुक्तं तस्मात्क्रत्वर्थत्वेनप्रतीतंप्र
तिषेधत्वेनविधीयतेनक्रत्वर्थमितियमश्रुतएवशाबराकरैर्निरूपणावगुणफलेष्टावश्वदानस्ययोऽश्वंप्रतिगृह्णा
नीतिकत्पायच्छष्णुक्रवाक्यस्यस्वप्रतीतयानिमित्ततयाकेवलमन्वयेक्रत्वर्थत्वंनविशिष्टतिशेषतयाप्यन्व
येचनिन्द्यविरोधः नचेत्तरि। — विधायकवाक्यानारभ्याधानत्वेश्वदानस्यक्रत्वर्थत्वप्रत्यायकंकिंचिद
स्तिप्रकरणातः क्रत्वपूर्वविपरिवृत्त्यसमवात्वैदिकस्यवैदिकमेवनिमित्तमितिनियमस्यक्षामवत्यादि
श्रुत्यभिवाशात्श्वदानमात्रस्यनिमित्तत्वंप्रतिपाद्यतोयोऽश्वंप्रतिगृह्णातीतिवाक्यस्यउद्दिष्टंनिधानदृष्टस्यान
प्रमाणेनसंकोचायोगात्चनचाश्वदानस्यपरिणामवदव्यभिचरितक्रतुसंबंधात्तियेऽश्वदासहतेसूर्यलोका
दिष्टतिप्रतियज्ञानांसूर्यस्यापुत्रादिफलानांवैदिकानामिवारिभ्यः क्रियमाणानांलौकिकानामश्वदानानांबहु
लमुपलंभात्तस्माल्लौकिकवैदिकसाधारणेनाश्वदानमात्रेनिमित्तेपुरुषार्थतयोपमिष्टिरावश्यंकार्येतिसिद्धं

न् न तु क्रत्वर्थं तयेति होमादौ । इति दिक्स्याधिकरणे क्रतुक्रत्वर्थत्वनिर्वाहार्थमियमिष्टिरप्यस्य हस्त रक्षिता भवतीके
उरीक्रियत इति कृत्वा चिंतयेदमकृकारणमित्युक्तं प्रक्रत्वर्थं व्यापत्तिनिमित्ततया विधीयते न तद्वपित आ
पत्तिप्रयुक्तं तु वैकल्यसमाधानार्थं तया क्रत्वर्थमेव भवति यथा भिन्ने जुहोतीति यात्र भेदनिमित्तविहिते हो
मः न चेह तथा न हिंस्यादिति वाक्ये हिंसायाः क्रत्वर्थत्वापादकं प्रकरणमस्ति न वा हिंसानिषेधेन तस्याः प्रोषि
त्वेन तस्याः पत्ते निमित्तत्वेनान्वयोऽस्ति तस्मात्स्ववृत्तिनिमित्तानुसारात् लौकिकवैदिकसाधारण्येन हिंसात्रस्य
निषेधः क्रियत इति स्यान्नाय यदि क्रत्वर्थपशुसंज्ञपनमपि हिंसा स्यात् । अतस्तस्या वृत्तमेव हिंसापदप्रवृत्ति
निमित्तं वाच्यमिति अथ न वेमी निषेध्यनिषेधयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविषये कल्पे अस्ति नियमः अतए
व दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातेनानृतं वदेदिति वाक्ये प्रकरणवलान्निषेध्यनिषेधयोरुभयोरपि क्रत्वर्थीया
त्वादिति क्रतुप्रयोगिद्रव्यादिसंपादनार्थतः । यार्थगतं क्रत्वर्थमेवानृतवदनं निषेध्यं । तन्निषेधोऽपि क्रतोरं

न॰वा॰
२६
26

नं न पुरुषार्थः तेन क्रत्वर्थान् नञ्जनवदने तदंगभूतनिषेधातिक्रमात् क्रतोर्वैगुण्यं दर्शपूर्णमासमध्ये यदि पुरु-
षो नञ्जनवदने यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलंजादीनि भक्षयेत् तदा क्रतोस्तस्य वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धिर्न इति न्या-
क्रतोर्न वैगुण्यं किं तु पुरुषस्य प्रत्यवाय इति निर्णीतं कर्णपिकाणो मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत ना-
स्या अन्नमद्यादिति दर्शपूर्णमासप्रकरण एव आम्नाते पुवाक्येषु निषेधानां निषेधानां वानृतवदननञ्निषेध-
वत् प्रकरणबलात् क्रत्वर्थत्वमाशंक्य यस्य व्रत्यहस्तस्य नालंभुकास्यात्तामपरुध्य यजेतेति मलवद्वाससः श्र-
मो सर्वात्मनोदासीनकरणात् प्रत्यवायस्य विहितत्वात् तया संवादसहासनेन प्राप्तः तत्स्नानादनत्वंथो रव-
ल्यादुरभ्यंजनं वा वस्त्रिया अन्नमभ्यंजनमेव न प्रतिगृह्यमिति अभ्यंजनादृष्टस्त्रीसंगतिरूपतया व्याख्यानत्वा-
त् कथमपि न प्राप्नोतीति पुरुषार्थानामेव सवादादीनां निषेधत्वात् निषेधा अपि पुरुषार्था इति निर्णीतं शाग परो-
धान्मलवद्वाससस्पृष्टिवेकारणो तथा पात्राङ्गरागावगहेनं तेन यातयामायां निहन्तस्स्वहस्तेनामानतयायोलो हि

तं कारवद्यावत्तः प्रसक्तं यथा प्राप्तं न संगृहेत्तावत्तः संवत्सरमित्यन्तलोकं न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणायना
यं गुरे च निहन्यात्तलोहितं कुर्याद्यावन्तो हेतस्मा भवन्तीति दर्शपूर्णमासप्रकरणे एवं श्रुताः निषेध्या निषे
धाश्च प्रकरणात्क्रत्वर्था इति दर्शपूर्णमासयोरार्त्विज्यार्थमन्वाहार्यमात्रेण वा प्रणानामनानतो तदानीमे
ते क्रतुनिर्वृत्त्यर्थतया प्राप्तास्तेषामयुधोद्यमनादिरूपा अवगोरणादयो निषेध्यास्तन्निषेधाश्च दर्शपूर्णमा
सयोरंगभूता इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्ववाक्य एवावगोरणादीनां शतयातनादिफलकीर्तनेन तत्परिवर्जनानां
शतयातनादिपरिहारार्थत्वप्रतीतेः स्ववाक्यगतेनैव फलेन फलवत्त्वसंभवे प्रकरणालोचनालभ्यक्रतूपका
रफलकल्पनानौचित्यात्प्रकरणादुत्कृष्टैरेतैर्वाक्यैः पुरुषार्थानामवगोरणादीनां पुरुषार्था एव निषेधाः
क्रियान्त इति सिद्धान्तितं शयौ सर्वपरीहारानादिसाधिकरणे एवं सर्वत्र निषेध्यनिषेधयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थविषये
का नियमो द्रष्टव्यः तेन एवं च न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थभयविधिहिंसानिषेधत्वरूपत्वे स्वयमप्य

न०क०
२७
27

यं क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयरूपो भवतु तस्य क्रतुपुरुषसंबंधबोधनार्थं वाक्यभिंधादिति तस्य विहाराद्यर्थं शीघ्रप्र
तीन पुरुषार्थहिंसामात्रस्यैव निषेध्यत्वमंगीकरणीयमिति। अथ दशमी। अस्ति हि द्वैयं निषेध्यनिषेधयो
रुक्तप्रकारैकरूप्यनियमः ज्योतिष्टोमप्रकरणे न ददाति न जुहोति न पचतीत्याम्नातानां पुरुषार्थदीनहो
मपाकप्रतिषेधानां क्रत्वर्थत्वस्य दर्शमाध्याये व्यवस्थापितत्वात् तत्तत्कर्मविशेषप्रकरणाम्नातानां स्तु
पगमनमीसभक्षणादिरूपपुरुषार्थनिषेधानां स्तुपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थमपि प्रितः प्रतिषेधः क
तोरंगमिष्टः प्रकरणत्रयादिति व्याकरणाधिकरणे वार्त्तिककृतोक्तत्वाद्यजतद्व क्रत्वर्थप्रतियोगिक
निषेधस्यापि पुरुषार्थत्वं संभवतीति क्रत्वर्थसंज्ञपनस्य पुरुषार्थनिषेधाविषयत्वसिध्यर्थं तद्भावर्त्तमेव हि
सापदप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति। अथैकादशी। निषेध्यनिषेधयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविषये रूप्ये बुद्धि
गौरवाल्लाघवानुरोधेन पुरुषार्थस्य निषेधः पुरुषार्थः क्रत्वर्थस्य च निषेधः क्रत्वर्थ इति तद्वैरूप्यनियम

राम०
२७

त्वाद्वैधोत्सर्गिकः एवं क्रत्वसोत्सर्गस्य बाधकवत्तिस्थले स्यागेऽप्यन्यत्र सागो न युज्यते। द्वितीयनियमस्य क-
श्चिद्बाधो यन्निपातेन सागोऽपि न दृश्यते। एवं वा हिंसायां त्वेण पुरुषार्थहिंसायाः पुरुषार्थो निषेधः क्रियत
इति अनारभ्याधीततया सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्स्थिते तेन क्रत्वर्थहिंसाया अपि निषेधः क्रियत इत्युपगमे त-
न्निषेधोऽपि क्रत्वर्थः स्यादिति वाक्यवैरूप्यपरिहारार्थं क्रत्वर्थपुरुषार्थान्यतरहिंसानिषेध एव वाक्यार्थ इत्यसं-
गी कर्तव्ये स्मीप्रोपस्थितपुरुषार्थनिषेध एव वाक्यार्थः पर्यवस्यतीत्यतिप्रसंगाभावान्न क्रत्वर्थहिंसाया हन्त-
हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति। अयद्वादशी। आद्यनियमः कथंचिदौत्सर्गिको वा भ्रुत्वेष्टितुं शक्यः द्वि-
तीयनियमस्त्वौत्सर्गिकोऽप्यसिद्धः दूरे तस्याव्यभिचरितत्वं न हि हृद्यस्य पुरुषार्थनिषेधानां क्रत्वर्थकत्वं चित्प्र-
तियोगितानियमस्यौत्सर्गिकस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् न च तदसिद्धिः अयगोरणादिनिषेधानां पुरुषार्थानां नि-
षेधकौरौ क्रत्वर्थानामप्ययगोरणादीनामनुप्रवेशावश्यंभावात्। अन्यथा अनृतवदनवत्क्रत्वर्थतयाप्रस

न॰ वा॰
२८

28

क्तामामयगोरणादीनां पुरुषार्थनिषेधे निषेध्यकोटावनुप्रवेशात् अंगीकारे क्रतुनिर्हेत्यर्थश्चा ब्राह्मणायगो-
रणादिषु स्यादुभयत्र संगानं तस्मात्क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन वा प्राप्तो अयगोरणादयः प्रसक्तास्तेषां सर्वे-
षां पुरुषार्थतया निषेधस्तस्माद्ब्राह्मणाय नायगुरेत् इत्यसाद्विवाक्ये क्रियत इत्येवं शास्त्राधिकरणार्थनिर्णी-
यश्चा[illegible]यः अत एव सर्वपरिहारादिति सिद्धो हेतुः सर्वेषां सर्वविध्यागमानां अथयगोरणादीनां प्रति-
षेधादिति भाष्यकारेण व्याख्यातः एवं च प्रागपरिधानमलवद्वाससइत्यधिकरणे पुरुषार्थतया निर्णी-
ते मलवद्वाससः संवादनिषेधे यन्नादिसंगोपि न क्रतूपयोगि द्रव्यनिधानस्थलादिपरिज्ञानोपायतया क्र-
त्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि मलवद्वाससापरस्यान्यथा वा सहसंवादस्य निषेध्यकोटावनुप्रवेशो वाच्यः अन्य- रम॰
थानतस्यानृतवदनस्येव क्रत्वर्थनिषेधाभावादस्य निषेध्यकोटावनुप्रवेशो वाच्यः अन्यथानतस्यानृतवदन- २८
स्येव क्रत्वर्थनिषेधाभावात्पुरुषार्थनिषेधेनापि तदसंस्पर्शे कदाचित्क्रत्वर्थतया तदनुष्ठानापत्तेरनेने

वत्स्यायेन पुरुषार्थस्य हिंसानिषेधादिषु क्रतूपयोगिद्रव्यसंपादनादिप्रतिबंधकत्वा(त्) व धादीनामपि
निषेध्यकोटावनुप्रवेशो वाच्यः ॥ तथैव क्रत्वर्थत्वाविशेषात् पशुसंज्ञपनस्य हिंसात्वेन सापि निषेध्य
कोटावनुप्रवेशः स्यात् तस्माद् दृष्टमेव हिंसाधातुप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति । अथ त्रयोदशी । क्रतुनि
ष्ठेऽसर्थमनुष्ठेयत्वेनायतनत्वं द्विविधमस्ति एकं लोकतः प्राप्तमनियतोपायरूपविध्यंशस्पर्शी क्रतोरंगं
केवलं तदुपकारकं क्रतूपयोगिद्रव्यादि तादृशावस्था विशिष्टस्य पुरुषस्य विशेषणभूतं यथा द्रव्यसंपादना
र्थमनृतवदनमलक्षणः संवादादिश्च्यमदेदिकविधिसंस्पृष्टक्रत्वंगभूतं यथा । तस्य संज्ञपनादितत्त्वा
यं पुरुषार्थनिषेधेषु निषेध्यकोटावनुप्रविशति स्वयमपि पुरुषार्थत्वादनृतवदना, दिकं विना द्रव्यसंपा
दनादिरूपार्थान्तरसद्भावाद् द्वितीयं तु न प्रविशति क्रत्वंगत्वाविहितत्वस्य नियतोपायस्य सांगे विधिविहितोपात्तेः
क्रतोरनिर्वृत्तिप्रसंगात् । अन्यत्रानृतवदनस्य क्रत्वंगस्यैव निषेधः कर्त्रधिकरणेऽङ्गीकृतः एवं हि तत्रानृतवदननि

न॰वा॰
२९
29

षेधोदाहरणं भाष्ये व्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयः कार्य इति व्रीहिद्रव्यकेण पौर्णमासेन दर्शेन वा यक्ष्य इति सं
कल्पाभिवदनं च कृत्वांगं तत्संउदाहृतसंकल्पाभिवदनमात्रं कृत्वांगं न तु व्रीह्यलाभे न यवमु, पादायत्र अभिवदन
स्यानृतरूपत्वापादनमपि तस्यैव कृत्वंगं तस्य निषेधः तेन संकल्पितव्रीह्यलाभे तत्सति निषिद्धमुपादाय संकल्प
वैगुण्यपरिहारेण कर्त्तुं निर्वर्त्तयेदिति पर्यवस्यति तथापि मलवद्वाससोधिकरणत्वेनागस्यैव पत्नीसंवादस्य
निषेधः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चांगीकृतः सत्तु मलवाससः संवादनिषेधः तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेतेति दर्शपूर्णमा
सप्रकरणगतत्वात् कार्यः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु यस्य क्रतोरहनीति वाक्यात् तदर्थः न संवदेतेति वाक्ये तु पुरुषार्थनिषेध
पमित्येतावान्विशेषः। सत्यं। तत्र वचनलाद्यो दिवसे पुक्रत्वंगपत्नीसंवादादिसांगेपि नास्ति तद्दृष्टविशेषः श्रु
द्धिसमये पुष्यादितार्थीमकृत्तुसाद्गुण्यं च वचनवलात् चेत्पत्नीसंवादाद्यनपेक्ष्यैवाहरहत्रापशुसंज्ञपनस्य पुरु
षार्थनिषेधस्यापमनेनि विषयतया तद्दृष्टविशेषो दृष्टयापवदानताहिंस्येन क्रतोरविरीति श्वेस्य परिहार्यमुभयं। तन्वि राम॰
२९

हापि नैतद्दोषद्वयमापतति तथाहि न तावद्विधिनिषेधयोर्विरोधोऽस्ति विधिना क्रतुरिष्टसाधनत्वस्य निषेधे
न तदनिष्टसाधनत्वस्य च बोधयितुं शक्यत्वात्। न चैकस्येष्टानिष्टोभयसाधनत्वं विरुद्धं घृतपानादेः पुष्ट्यादिमे
हादिरूपेष्टानिष्टसाधनत्वस्य यागादेः स्वर्गादिना लौकिकक्लेशादिरूपेष्टानिष्टसाधनत्वस्य दर्शनादिति चेन्न।
तथापि न हिंस्यादिति शास्त्रस्य क्रत्वर्थपशुहिंसांशेऽननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यशङ्कनात्। प्रवृत्तिर्वा नि
वृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥ इत्युक्तरीत्या विधीनां प्रवर्तकत्वेनेव निषेधानां
निवर्तकत्वेन शास्त्रस्य समर्थनीयत्वात् न च पशुहिंसा क्रतुनिष्पत्त्यर्थकापि प्रत्यवायपरिहारार्थं वर्जनीया
वेति विकल्पाया एकतया पाक्षिकनिवर्तकत्वं संभवतीति वाच्यं तथा सति तदंशे पाक्षिकनिषेधबोधकत्वमंशा
न्तरे नित्यनिषेधबोधकत्वमिति वैरूप्यदोषस्य वैधहिंसाननुष्ठानपक्षे क्रत्वनिर्वृत्तिदोषस्य चानिवार्यत्वात्। किंच हिं
सानिषेधशास्त्रस्य क्रत्वर्थसंज्ञपनसाधारण्ये विधिनिषेधशास्त्रयोर्बाध्यबाधकविरोधोऽप्यापद्येत तथाहि इष्टसा

न० वा० धनत्वमात्रेण प्रवृत्तोपायिकं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादि साधारण्यान्न किंतु बलवदिष्टसाधनत्वे बलवत्त्वं
३० चेष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तान् सर्वविधादनिष्टादुद्वेगस्य तत्साधनस्येष्टसाधिकत्वं न च सार्थवादेषु विधिषु या
गाद्यनुष्ठानप्रयुक्तात्कालिकक्लेशादिदर्शनेन तात्पर्यमजनार्थप्रवृत्तेः स्तुत्यर्थवादैः स्तुतिनिंदार्थवादैः स्तु
30 तिरूपेण समर्प्यते निरर्थवादेषु विधेरेव तदाक्षेपशक्तिः कल्प्यते तथा च अनिष्टसाधनत्वमात्रेण निवृत्तोपायि
कं तात्कालिकक्लेशादिकरं विहितयागादि साधारण्यान्न किंतु बलवदनिष्टसाधनत्वे च बलवदनिष्टोपायानुष्ठान
साध्यादुद्वेगादिहेतोस्तदनुष्ठानप्रयुक्तसाधिकत्वं न सार्थवादेषु निषेधेषु तात्कालिकेष्टरुचिप्रसक्तप्रवृत्तिप्रतिबधा
र्थनिंदार्थवादैर्निंदारूपेण समर्प्यते निरर्थवादेषु निषेधानामेव तदाक्षेपशक्तिः कल्प्यत इति वस्तुस्थितिः एवं च क
र्त्तव्यर्थसंज्ञपनस्य निषेधविषयत्वे विधिनिषेधयोः परस्परात्मिकेष्टानिष्टसाधनत्वबोधकता विरोधोप्यनिवार्यः न राम०
स्मात्कर्तव्यर्थसंज्ञपनस्य हिंसात्वेप्युक्तदोषत्रयधिया प्रवृत्त्यर्थनिषेधोनस्यमातितत्र कर्त्तव्यत्वं निषेधः कर्त्तव्या मि ३०

ति निश्चये निश्चलेऽस्थिते वाक्यवैरूप्यमिथ्यापोडशीग्रहनिषेधस्याप्रमाणत्वात्तार्थेऽपि निषेधो न स्यादतीतिन तज्ज्ञाप्यार्थ
त्तहीति धात्वर्थवृत्ति निमित्तकल्पना क्लेशो नुभवितव्य इति निषेधवाक्यानां निवर्तकत्वेनैव शास्त्रत्वमिति नायं निय
मः अस्त्येव हिंसानिषेधशास्त्रस्य पंचसूनाख्यानमनां तदीयकहिंसानिवर्तकत्वाभावात् अतोऽस्य यथा तदंशे पंचसूना
गृहस्थस्य चुल्लिपेषण्युपस्करः कंडनी तोयकुंभश्च बध्यते यास्तु वाहयन्। आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षि
भिः। पंचक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनामिति स्मृत्युक्तत्वादयमोदकं पंचमहायज्ञप्रवर्तकत्वेन शास्त्रत्वं एवं वैधपशु
संज्ञपनांशेऽपि तत्तत्प्राणिवधोपदिष्टयागप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वेन शास्त्रत्वं निर्व्यूढं भवेत् यदि तस्य हिंसात्वमभ्युपगम्येत अतो
न तावत्तस्य हिंसात्वेन द्विधिनिषेधयोः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वयोर्विरोधः अत एव न क्रतुनिवृत्तिदोषप्रसंगोऽपि निषेध
स्य क्रतुसंज्ञपनांशे निवर्तकत्वाभावात् तानापि तयोर्वैध्यविरोधः यतो निरूढोऽपयिके अनिष्टसाधनत्वेनुपवित्रं बलव
दनिष्टं वृद्धिविधयकमिष्टापेक्षयाऽधिके दुःखप्राप्तेः पूर्वमवश्यंभाविश्च गुरुलघुपापद्वयसाध्यफले गुरुपापानुष्ठानप्र

न·वा·
३१
31

युक्तः लोकः शास्त्रादिरूपमिष्टसाधनेः पूर्वं गुरूपायानुष्ठाने वश्यंभाविश्रमपरिमिष्टापेक्षयाऽधिकं मिष्टसाध्यमनंतरभावि
दृष्टोपायाद्धिकक्लेशसाध्येनोपायेन परिहर्तव्यमितरदिष्टसाध्यनंतरभावीष्टापेक्षयान्यून।मिष्टसाध्यपाया
ल्पसुखोपायेन परिहर्तुं शक्यमेतत्सर्वमनुष्ठातृपुरुषाननुमतत्वेनांगीकृता हानिर्न दोषायेतिन्यायाविषयमपा
जिहासितत्वान्न बलवदनिष्टमुच्यते। यदिष्टसाधनेः पूर्वभावीष्टापेक्षयाल्पं यदिष्टसाध्यमनंतरभाविश्रमल्पतरत्वेन स
त्यंतयानुमतं तदुभयं न बलवदनिष्टं बुभुक्षोः पूर्वभाविपाकादिक्लेशस्यानुसंधानेप्यनंतरभाविसैरसंचा
रविरोधिग्रासाद्यनुसंधानेपि तदुभयानुमतत्वात् कथमन्तिमाद्यदिष्टभोजनांते व्यापारे प्रवृत्तिदर्शनात् बल
वदनिष्टे सापत्न्ययं निवृत्तिप्रयोजकं नम्रुचकुर्थं तनु स्वपरिहारोपाये प्रवृत्तिप्रयोजकं। न खलु मूषिकग्रहणा
र्थं गिरिविवरखजने। निर्बाधलघुमार्गवतः पुरादेः शास्त्रार्थं वाधगुरुमार्गगमने मरणा यपर्यवसायितिमधुविष
संपृक्तान्नभोजने वा कश्चित्प्रवर्तते प्रवर्ततेत्वतिरूपाद्रोपशिनो किंचिदधिकभोजनेनात्यप्रयुक्तमजीर्णादिकल राम·
३१

पुनाप्रवृत्तिविषोधेन समाधास्यामीति एवं च निषेधवाक्ये निषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वेन बोध्यमाने यस्य
तिषेध्यमानेयस्य निषेध्यस्यानुष्ठानेन प्रसक्तस्यानिष्टस्य यथाभूतं बलवत्त्वं तथाभूतमेव तत्तदनुष्ठानेन तज्ज
न्यविहितार्थवादैर्लब्धस्तत्पापस्य समर्थ्यते निषेधैरेवाक्षिप्यत इति हिंसानिषेधवाक्येन ब्रणास्तमपि हिंसानाम
निष्टसाधनत्वे बोध्यमाने तदर्थवादस्तन्मूलकाक्षेपो वा कल्पतुं संज्ञपनादौ तद्विध्यविरोधायपयन्नत्वेनानिष्ट
स्य चतुर्थस्वर्गस्य बलवत्त्वे पर्यवसेनेन हीष्टस्यानिष्टस्य वा बलवत्त्वमेकरूपमेव बोधनीयमिति नि
यन्तुं शक्यते श्येनादिविधीनां शास्त्रमात्रप्रयुक्तमाविनरककरूपाधिकानिष्टावहत्वंभावेन तद्विरोधायस्ये
न यागानुष्ठानेष्टतानिष्टस्वादनिष्टाद्यधिकरूपमर्थपरित्यज्यानुष्ठाने क्लेशादिमात्रादिष्टस्याधिकं पर्य
सानस्यवक्तव्यत्वान्नत्वतः क्रत्वर्थसंज्ञपनस्य हिंसात्वेऽतिनिषेधाविधाक्रमप्रयुक्तदुरितानुबंधित्वस्यापरिहार्यत्वा
त्तत्स्य तदनुबंधित्वमिच्छद्भिर्भगवद्भिरुदयनपादैः तानुसारिभित्तिशाखातत्रैव विशिष्टिहि धानुरक्तृत्ति मिश्रकस्यापि मिति।

अथ पंचदशी निषेधशास्त्राणां निवर्त्तकत्वं नावदोत्सर्गिकं तदबुद्धिपूर्वकात्तामादिकान्निवर्त्तनस्या
शक्यत्वान्न दंशेनेषां निवर्त्तकत्वं परिस्पन्दप्रायाश्चित्ते प्रवर्त्तकत्वमात्रमाश्रीयते बुद्धिपूर्वकं तु तत्स्मिन्नि
वर्त्तकत्वमभ्युपेयं अत एवर्त्वन्यादिषु च स्त्रुवापाताविधप्रसक्तिदर्शने पंचमहायज्ञानुष्ठानावर्त्तक
त्वमपि निर्बंधं स्यभावनिष्पिपेपि बुद्धिपूर्वकतद्वधान्निहत्तिः अतः क्रतुसंस्पर्शनस्य बुद्धिपूर्वकप्राणि
वधत्वान्नतो निवर्त्तकत्वमपि निषेधशास्त्रस्यावश्यमाश्रयणीयं तदा प्राग्युक्तदोषत्रयमापद्यते इति त्य
दिहारार्थं तस्य हिंसात्वेपि न निषेधशास्त्रस्पर्शतेति युक्तं न च दोषत्रयपरिहारार्थमिहापि निवर्त्तकत्वो
त्सर्ग एव स्वस्थानन्तइति वाच्यं निषेधास्पर्शेन तस्य परिहारे संभवति कृतोत्सर्गस्यागोप्योगादिति। अथ षोड
शी। बुद्धिपूर्वकेनिर्बंधानुष्ठाने पि विधिस्य विधिसंस्पर्शे निषेधशास्त्रस्य न निवर्त्तकत्वं किंतु प्रायश्चित्ते प्र
वर्त्तकत्वमात्रमिति त्वत्पक्षे विधिपरिहारार्थस्यात्र्यमत्र वदत्वमपि विषयीकृतस्य प्रवृत्ते प्रतूषापार्थानून्नवदन

निषेधशास्त्रेण तद्विश्वासं ततो न निवर्त्तकं किंतु केवलं वर्णितो नाहिंसाधोयकृतत्रसास्य न त्वं वदेन। तस्याव
नाय निर्वीर्यश्च ह्रःसारस्य तो द्विजैरिति स्मृत्युक्तप्रायश्चित्ते प्रवर्त्तकं न च तदननवदनं। विहितत्वात्तन्निषि
द्धं सारस्वतचार॥ विनैमित्तिको न तत्प्रायश्चित्तरूप इति शंकनीयं तस्यान्तर्यदनस्य पुरुषार्थत्वेन मानं तं वदे
दिति पुरुषार्थनिषेधगोचरत्वाव्ययंमावात् त्वयापि हिंसैव हिंसायान विहितत्वान् निषेधागोचरत्वमुच्य
ते किंतु वाक्यवैरूप्यकृत्वनिर्दृष्टित्रिप्रसंगभयात्वेह तदुभयप्रसंगो त्तिसारस्वतचार॥ विनैतत्प्रायश्चित्तरूप एव
तस्यावनायेति पापनिवृत्तिफलसंकीर्त्तनात्। तथा च क्रतुसंगपनस्य हिंसात्वे हिंसानिषेधशास्त्रस्य तं दशैव
न तं वदन् निषेधशास्त्रस्य वर्णितो वधपरिहारार्थान्नवदनो शास्त्रस्य निवर्त्तकत्वाभावेपि तद्रूपमो दक्रप्रायश्चित्ते
प्रवर्त्तकत्वमात्रेण शास्त्रं तु चरितार्थं भवेत् स्वमतकृतदृष्टाने प्रायश्चित्ताभावमिच्छद्भिरत्यन्तमेव हिंसि
धातुप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं एतेन क्रमस्य निवर्त्तकत्वोत्सर्गस्य सा गोनयुक्त इति शंकापि निरस्ता बुद्धिपूर्वकान्

न॰वा॰ २२ 33

नवदननिषेधानि क्रयेण त्वागस्य विकृतत्वान्निषेधशास्त्रान्तं निषेध्यसमर्पकशाब्दसमर्पितं यावदर्थं निषे
धबोधकत्वमप्यौत्सर्गिकमिति क्रतुसंबन्धनस्य हिंसात्वमेवमुपगम्य निषेधसंस्पर्शानुपगमेन स्यौत्सर्गस्य
स्य तत्र क्रत्वनपाकृतत्वोत्सर्गत्यागस्यत्वन्यत्रापि समत्वात् न च निवर्त्तनस्य निषेधबोधनफलतया शेषित्वेन शेष
शेष्यन्यतरोत्सर्गत्यागप्रसक्तौ शेषोत्सर्गस्यागो पुक्त इति वाच्यं निवर्त्तनस्य निषेधबोधाधीनतया प्राथमिकनि
षेधबोधेन सर्वहिंसाक्रमणोत्पत्तितः तत्समारोपणा निवर्त्तनोत्सर्गत्यागस्यैव युक्ततरत्वात् प्राथाधावबलात्प्राथम्य
बलाधिकस्य सत्त्वं जातु विरोधित्वादर्थवादोऽयथार्थ्यतः व्याख्यातं दिङ्मूढस्य विष्णुद्देशस्य लक्षणोऽनुपक्रमाधि
करणन्यायसिद्धत्वेन प्रधानाश्रयणाबलात्प्राथम्यबलाधिकस्यैकेप्सितकन्यायपाशत्वादिति अथ समदर्शी
। निषेधशास्त्राणां स्मृतनिषेध्यपदशाब्दप्रतिपाद्यथावदर्थनिषेधबोधकत्वरूपस्यौत्सर्गस्य हिंसानिषेधशास्त्रेण
वत्स्यागम्यावद्धः । अन्यथा सर्वत्रान्वं गात्म्यापादनेन मरणान्तप्रायश्चित्ते च पुरस्त्वाभावप्रसंगात् । न त्वात्म

राम॰ २२

व्यापादनप्रयुक्तनरकदुःखंस्तुरायसब्राह्मणस्यो ह्यांसुरामाप्तिचेष्टः सुरामास्येमद्यः प्रुश्चे दितिशास्त्रविहित
कामकृतसुरापानप्रायश्चित्तसुरापानात्महननप्रपञ्चसहसोभयप्रयुक्तनरकदुःखंवाल्मीयःयेनतदुभयमभ्य
नुज्ञायैवज्योतिष्टोमरूपतुल्यसर्वस्वाराख्ये काहृत्तानुसाध्यस्वर्गार्थेनदीयाभवपवमानकालकर्तव्येस्वव्या
पादनेपूर्वकृतसुरापानप्रयुक्तनरकनिवृत्त्यर्थं उक्तमरणान्तप्रायश्चित्तेनवाकश्चित्सवनेनानचोक्तस्वव्यापाद
नादिजन्यंदुरितंलघुनोपायेननिवर्तयितुंशक्यंनवामृतेनपश्चात्तदुभयनिवर्तनोपायभूतंलघुगुरुवाकिं
चिदनुष्ठातुंशक्यंयेनकयाचित्प्रायश्चित्तेन, यथास्वव्यापादनादिजन्यंदुरितमपनेष्यामीतितदलक्षीकृत्यतस्मि
न्नुभयस्मिन्पुरुषःप्रवर्ततेतदनुसारेणहिंसासुरापाननिषेधशास्त्रयोस्तदंशेनिवर्तकत्वेत्सर्गपरिसमाप्तत्वाय
श्चित्तेप्रवर्तकत्वमात्रंपरिगत्यप्रमत्तनिषेधपरत्वादप्रवृत्तियावथपावदर्थनिषेधकत्वोत्सर्गःप्रदिपास्येतानस्मा
त्तदंशेहिंसानिषेधशास्त्रस्यप्रवर्तितोत्सर्गस्यागश्चावश्यकः एवमात्मवधाभिमुखस्यानुवधादिप्रवृत्तस्यापर्यमपितस्या

न॰वा॰
३४
34

गम्यावच्छेदकः न दोषो हिंसायामाहवनीयादिशास्त्रे यागाहत्वसंदेहाभावस्मरणात् तस्माद्धिंसानिषेधशास्त्र एव के
षुचित् अंशेषु प्रथमोत्सर्गस्यागत्या बलात् क्रत्वर्थसंकल्पनरूपांशं मरोपितस्यैव संकोच इति तत्। न तु तमप्रतिसंप्र
निवर्त्तकत्वोत्सर्गस्यागः एवं मरणान्तप्रायश्चित्तवत्पुरुषार्थनिषेधकोऽपि चेद्धि भूतानामपि क्रत्वर्थहिंसां प्रत्युत्क्रत्व
र्थनिषेधप्रतियोगित्वेन गृहीतात्प्रापकत्रिकोत्सर्गस्य तन्मात्रस्य संकोचो न भवतीति लोभात् क्रत्वर्थहिंसानिषेधस्या
प्यहिंसावाक्यार्थस्वीकारे प्रागुक्तदोषरूपापत्तिः। तस्मात् क्रत्वर्थसंकल्पनस्य हिंसात्वं किंत्वापत्तेः हिंसानिषेधशास्त्र
स्य तत्त्वो व्याचक्षते न तस्माद्धन्तव्यं हिंसाग्रहादिति निमित्तवाक्यमपि॥ अथ यादृशी नहिंस्यादिति पुरुषार्थहिंसानिषे
धे हिंसामात्रस्य प्रथमं निषेध्यत्वप्रतीतेः पश्चान्मरणान्तप्रायश्चित्तादेर्निषेधशास्त्रस्य निवर्तकत्वेन प्रायश्चित्तप्र एम॰
वर्तकत्वेन वा चारितार्थ्यं नास्तीति तन्मात्रस्य बाधकवशान्निषेध्यतायोगेऽपि दृष्टान्तसत्त्वमात्रेण क्रत्वर्थहिंसायामप्य ३४
पित्यागो न युक्तः तत्र प्रायश्चित्तप्रवर्तकत्वेनापि निषेधचारितार्थ्यात् न हि सामान्यतः प्राप्तानां मध्ये कस्यचिद्बा

षकवशात्स्वर्गे सति तद्दृष्टान्तेनान्यस्यापि स्वर्गोपयुक्तः। तथाश्वस्याग्रयणदक्षिणारूपे वत्से चोक्तदशा
सामान्यं स्नात्वाहार्यधर्मिणां मध्ये याकस्य दक्षिणारूपवत्सनाशस्य संगात्स्वर्गे सति तद्दृष्टान्तेन तथाभूत
वाधकवशाद्धिंसापि तद्धर्मस्य स्वर्गश्वसंगात् तत्स्मात्क्रत्वर्थहिंसाया अपि पुरुषार्थनिषेधः प्राप्नोतीति तन्म
निषिद्धत्वस्य हिंसायामपि तद्वृत्तेर्हिंसाविधायकस्य वृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति। अत्रैके। न विशेषो। न दृष्टान्तसद्भाव
मात्रेणाक्रत्वर्थहिंसायाः पुरुषार्थनिषेधकोटौ हि भावः। उच्यते किं तु मरणान्तप्रायश्चित्ताद्याव‍र्तकविशेष
णां क्रोडीकृतत्वेन। तथा हि मरणान्तप्रायश्चित्तं सर्वे लोकैकलिंगस्य आपादनं ब्राह्मणाभिमुखब्रह्मघ्नहननं
उचितं दण्डरूपं चोरहननं स्तेनहननं इति वद्धनि हननानि पुरुषार्थहिंसानिषेधे निषेध्यकोटिप्रवर्तनीयानि ता
वेवद्यावत्तन्नार्थं तत्तदतिरिक्तत्वरूपवत्त्वविशेषणोपादानेनोपवारणं एकेनरूपेणास्वर्गव्यावर्तनीयहिंसाजातं क्रो
डीकृत्य तदतिरिक्तत्वरूपैकविशेषणोपादानेनैव लाघवमिति तन्न प्राचीनवत्क्रोडीकारकरूपसंभवात्क्रोडीकृ

तद्व्यतिरिक्तत्वमेव पुरुषार्थहिंसानिषेधप्रतियोगिकोद्देशेनिवेशायितुमुचितं संभवति च॥ तथाभूतदु
पं वध्यानुग्रहपर्यवसायित्वं अनुगतं हि तत्सर्वं न मारणं तथा यश्चित्तस्य महापापनिवर्तकत्वात्सर्वस्याद्
स्वात्मस्वापादनस्य न तत्साध्यस्वर्गार्थत्वात्॥ आह वा॥ अभिमुखे चोरैः क्षेत्रे न हननानामपि हा विमो पुरुषो लोके
सूर्यमंडलभेदिनो॥ परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥ राजमिर्धृतदंडाश्च कृत्वा पापानि मानवाः
निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः॥ सुकृतिनो यथा॥ स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात् कर्म वा च क्षाणः
पूतो वध मोक्षाभ्यामग्रत एनस्वी राजेत्यादिस्मृत्यनुसारेण वधेष्टसाधनत्वाज्ञेन चेद्रूपेण क्रत्वर्थहिंसापि क्रो
डीक्रियत एव यथा ततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगं निहत्य ब्रह्महा न स्यान्न ब्रह्म हन्तात्मकर्णाहा भवेत् इति
स्मृतिविहितमाततायिब्राह्मणहननं आलिंसां म… गर्भिणीमालभेत इति श्रुतिविहितगर्भिणीहननेनांत
रायकं गर्भहननं च न तेन क्रोडीक्रियत इति अपरितोषः न तावत्तेषामनुपदिष्टे वेशो ऋषिकप्रायश्चित्तत्वे सति वि

ध्यनुज्ञानत्वं कोडीकारकमस्तु न च यथा चोक्तधर्मकोडीकृतत्वमतिरिक्तत्वरूपपुरुषार्थनिषेधप्रतियोगिहिं
साविशेषणताविवक्षावश्यामरणानतशायश्विन्नादिवत्क्रत्वर्थ [redacted] हिंसाविपरत्पुषार्थनिषेधप्रतियोगि
कोटेर्व्यावर्त्तिता भवति पुनः क्रत्वर्थहिंसाया निषेधाविषयत्वसमर्थनं सम्भवात् न तथाहृतं हिंसिधातुप्र
वृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति॥ इति विंशतितमी। मरणानतशायश्विन्नादिकं हिंसानिषेधाद्याववर्त्तनीयमिति नावद
विवादं तस्य यममेव हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तसंकोचनेन वा पश्चाद्बाधकोपनिपातेन वेति विचारणायामा
द्यपक्षे हिंसानिषेधवाक्यार्थप्रथमप्रतीतावेव तदावर्त्तनं लभ्यत इति लाघवं भवति द्वितीयपक्षे तु प्रथमं मार
णमात्रनिषेधप्रतीतो मरणानतशायश्विन्नादिवत्रुविधहिंसाविधिवाक्यविरोधस्फूर्त्यनंतरं तन्निरासाय क्रतुसमुत्थ
गपि रिस्कमरणानतशायश्विन्नादिव्यावर्त्तकविशेषणांनिषेधकोटौ निवेश्य पूर्वप्रतीतिमुपमर्द्य हिंसावाक्यार्थप्र
तीत्यन्तरं संपादनीयमिति गौरवं स्यात्। अतो लाघवानुसारेण वाउवेतक्रियपक्षे नरिष्यसोति एतत्पनीयस्य पक्षोऽर

न॰वा॰ हिंसात्वप्रतिपादकमंत्रस्वारस्यानुसाराच्च प्रवृत्तिनिमित्तसंकोचपक्ष एव न्याय्य इति ॥ अथैकविंशी ॥ अहिंसा
३६ वाक्यार्थप्रतीतिलाघवात्प्रमाणांतरावरुद्धं तदुपजीव्यहिंसाविधानसूत्राणि ग्रहकाले लाघवेन मरणांतशायस्थि
त्यादिन्यायवर्त्तकविशेषणरहितस्य तत्स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणे सति तदनुसारेण हिंसावाक्यार्थनिर्णयविलंब
J6 रूपस्य गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अन्यथा वाक्यार्थनिर्णयविलंबरूपगौरवपरिहारार्थमिह प्रवृत्तिनि
मित्तसंकोचकल्पनेन क्रत्वर्थसंतापनेन हिंसेत्यभ्युपगमे सौत्रामणीण वणीत्रये पिष्टिपिष्टस्पर्शमार्जनादिकायाः पेक्षाः
सुराया ग्रहणेन ग्रहणोपानेन पानं अश्वमेधे राजानुज्ञया अश्वसंरक्षकैः क्रियमाणमश्वमेधं विषयमंत्र ग्रासलाक
त्याधेदिनां ग्रासस्य णानाम ग्रासग्रणानां चाभ्यवहार्यत्वाविघहरणेन प्रस्रहणां नामदेवोपासकस्पर्शार्थपमानस
र्वयोविदपरिहरणेन तत्संगतिरिस्याविनत्वविशेषवाक्यार्थप्रतीतिलाघवार्थमभ्युपगमप्रसंगात्तस्माद्यथाहव ए॰म॰
नीये जुहोतीत्याहवनीयरूपहोमाधिकरणविधिवाक्ये जुहोतिधातोरन्यपदे जुहोति समसमेपदे जुहोति । अथाभ्य ३६

नेजुहोतीत्यादिवाक्यनिर्णीताधिकरणांतरविशिष्टहोमातिरिक्तहोमविषयत्वं कल्प्यते न तु तत्सत इति
रिक्तहोमे शास्त्रसंकोचः क्रियते एवं हि महाविषयस्यैव न्याय्यो नुसरणीयः तथा न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसीत्या
दिमंत्रस्यारस्यानुसरणमप्ययुक्तं। श्रुतप्रवृत्तिनिमित्तानुसारेणाहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः इत्यारभ्यानु
त्तरजन्यहिंसायै न दोषो हिंसायामाहवनीयादिम्रोतस्मान्नैव वहाणानुसारेणैव क्रत्वर्थसंज्ञपनादीनामपि हिं
सिधात्वर्थत्वस्थितौ तत्तदनुसारेण न म्रियसे इत्यौपचारिकशब्दपाठानुसारेण च न रिष्यसीत्यस्याप्यौपचारिकत्वौ
चित्यात्। तस्मादवश्यमावर्जनीयहिंसांतरव्यावृत्त्यर्थं पुरुषार्थनिषेधप्रतियोगिहिंसाविशेषणावशादेव क्रत्वर्थ
हिंसायाः पुरुषार्थनिषेधाविषयत्वलाभमात्रस्य क्रत्वर्थनिषेधस्याप्यहिंसावाक्यार्थत्वस्वीकारे वैरूप्यदोषापत्तेः त
स्यैव तद्वाक्यार्थत्वाभ्युपगमशंकापास्तशीघ्रप्रतीतपुरुषार्थहिंसानिषेधविषयत्वौचित्येनानवकाशीकरणात् क्र
त्वर्थसंज्ञपनस्य हिंसात्वेपि न निषेध्यत्वप्रसक्तिरिति नियमाविधिकहिंसिधात्तु प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनागौरवमुरीकरणी

ने. वा. ३८ यमिति सिद्धं मदीयमनुमानं नाप्रयोजकं त्वदीयमेवानुमानमप्रयोजकमिति प्रभुः हिंसाया अहिंसाया अहिं
सात्वमिति माध्यस्थ्योपचारिका हिंसात्वपरिहिंसायास्तस्या मुख्यो हिंसात्वानुपपत्तेः हिंसायाश्च तदनुवादेन हि वस्तु
तो हिंसात्वाभ्युपगमः स्पष्टीकृतः तस्माद्यथा वो वा अस्येगो अस्य भः पः यथा वो गो अश्वाः इति प्रभुत्वेनानूदिता
नां गवाश्वव्यतिरिक्तानां अप्रभुत्वोक्तिवदियमहिंसात्वोक्तिरोपचारिकी सेव युक्ता। अत एवात्राधिकरणभा
ष्ये हिंसारूपे हिं परप्राणवियोचनमिति जगदनुग्रहार्थस्यापि प्रलये सर्वसंहारस्य हिंसात्वं व्यवहृतं तस्मात्क्र
त्वर्थसंगतपवनस्य हिंसारूपत्वे विधिविरोधात्तद्विधाविषयते सेव भाष्यकाराणामभिप्रायः। इति हिंसाधात्व
र्थवादः। क्रत्वर्थसंगतपवनस्य हिंसिधात्वर्थाच्यत्वनिरूपणप्रसंगात् नीलादिद्रव्याणां नीलादिशब्दवाच्यत्वं सव रा.म. ३८
र्वशास्त्रोपदेशादिसकरणभाष्ये व्युत्पन्नः सर्वशब्दवाच्यत्वोपपादनार्थं दृष्टान्ततयोपात्तं व्यवस्थापयितुं नी
लादिशब्दानां गुणमात्रवाचकाः गुणनिमित्तकोपनामभेदोपचारेण लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा प्रयुज्यन्त इति वे

पायकादिमत्त्वं पूर्वपक्षस्तथापि परिगृह्य वादकथायां प्रत्ययतो तत्र नीलपदे नीलत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तकतया
नीलशब्दवाच्यं यथा नीलरूपमिति प्रथमा कक्ष्या। अप्रयोजकमिदमनुमानमप्रयुक्तं तर्काभावात्। नी
लपदे न नीलत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तकतया नीलशब्दवाच्यः नीलरूपान्यत्वात्। यन्नीलरूपान्यत् न तन्नील
त्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तकतया नीलशब्दवाच्यं यथाम्बुजरूपं नीलशब्दवाच्यत्वाभावव्याप्यत्वाभावव्याप्यनी
लरूपान्यत्ववाच्यत्वायत्तस्मान्नीनीलशब्दवाच्य इति द्वितीया। शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्य तद्वाच्यत्वाभावानुपपत्तेः
वा पूर्वानुमानेनाप्रयोजकं पूर्वानुमानमेवाप्रयोजकमिति तृतीया। गुणगतजातीनां परंपरया द्रव्याश्रय
त्वात् गुणगमेव प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वमात्रं न शब्दवाच्यत्वप्रयोजकं किंतु साक्षात् तदाश्रयत्वं अन्यथा परंपर
या गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्य द्रव्यस्यापि गुणशब्दवाच्यत्वे गुणवचनेभ्यो मतुपो लगनुशासनं वि
रोधमापन्नं तेन मत्वर्थस्य एवानियमार्थमविष्यति अतो वा पूर्वानुमानमप्रयोजकं पूर्वानुमानं चनाप्रयोजकमिति चतुर्थी

न॰वा॰ ३८ अथपंचमीशब्दवाच्यताप्रयोजककेतत्स्वरत्तिनिमित्तान्यत्वेसाक्षात्तद्विशेषणाभावेमतुब्लोपानुशा
सनविरोधोनप्रसज्यतेद्विविधाहिगुणशब्दाःद्रव्यपर्यंतागुणमात्रेविश्रांताश्चनीलमुत्पलमुत्पलस्यनी
लइतिद्विविधव्यवहारदर्शनात्तथाचयथाद्रव्यवाचिनीलादिशब्दानांगुणपरत्वविवक्षायांनैल्यंनील
त्वंनीलिमेतिभावप्रत्ययप्रसक्त्यातेषांगुणवाचिनांद्रव्यपरत्वविवक्षायांमतुप्प्रत्ययोपिभवेत्दृश्यतेहिपुण्य
पापशब्दानांअयंपुरुषःपुण्यःअयंपापःअस्यपुण्यमस्यपापंपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापे
नेतिद्विविधव्यवहारदर्शनात्तथैवधर्मीधर्ममात्रवाचकत्वेनतद्धर्मिपर्यंतत्वेनचद्विविधानांमध्येधर्मीध
र्ममात्रवाचिनांधर्मिपर्यंतत्वविवक्षायांपुण्यवान्पापवान्इत्यादिमतुबंतस्यव्यवहारस्तथात्रापितत्सा राम॰
सेनतल्लोपानुशासनेनेनगुणविश्रांताःनीलादिशब्दाःमतुल्लोपेनद्रव्यपर्यंततेनसमर्थाःनतुमतुबंततयेतिस्थि ३८
तिअतःसाक्षात्विशेषणांमोरवान्ननिवेशनीयमितिनाप्रयोजकमिति।अथषष्ठी।गुणवाचिनामेवनीलादि

38

शब्दानां तद्वत्सु लक्षणया प्रयोगसंभवात् तन्नैव विशक्तिः कल्पनीया गोत्वादेर्नतो मनुज्ञोपानुशासने लक्ष
णानियमार्थमित्येवोपपादनीयं गुणपरनीलिमादिशब्दनिष्पत्तिर्विलक्षणमाणद्रव्यपरनीलादिशब्दानां भावप्र
त्ययेनोपपादनीया जातो मनुज्ञोपानुशासनानुरोधेन लक्षणीयेद्रव्यातिरिक्तगवारणाय साक्षात्त्वविशेषणा
पेक्षणाद्वाघनुमानमप्रयोजकं प्रत्युतमानं च नाप्रयोजकं। अथ सप्तमी। गुणशब्दानां गुणिषु शक्तौ तरक
ल्पने हि गोत्वं भवेत्वसाक्षात्संप्रसाधारणेन तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयमात्रे शक्तिरिति लाघवोपनी
तेकधर्मावच्छेदेन गुणेगुणिषु एकशक्तिग्रहणपक्षे न गौरवप्रसक्तिः यद्यप्यस्मिन्पक्षे शक्यव्यक्तिगौर
स्य लक्षणागौरवमस्ति तथापि प्रथमप्रवृत्तावच्छेदकलाघवानुसारेणायश्चाशायत्तत्फलमुखव्यक्तिगौरवं न
दोषः तस्मान्नीलादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसाक्षात्त्वेन निवेशनीयं नापि मनुज्ञोपानुशासने लक्षणानियमार्थमि
त्येवोपपादनीयं तस्माद्वाघनुमानं नाप्रयोजकं प्रत्युतमानमेवाप्रयोजकमिति। अथाष्टमी। गुणानुशासने लक्षणा

न॰ वा॰ नियमार्थमित्थं वोपपादनीयं साक्षात्संबन्धावच्छिन्ननिवेशनीयं। अन्यथा त्वद्दीत्याघटवति भूतले स्वप्रयोघटत्वा
३९ श्रयत्वेन तत्साधितघटत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः न च प्रवृत्तिनिमित्तं तत्त्वस्य पृथक्सिद्धा। अथ तत्र विवक्षितनिमित्तिनाति पूर्वं
गइति वाच्यं। अपृथक्सिद्धिर्हि तावत्तद्रूपोरेकस्य पराश्रितत्वनियतिः तत घटत्वस्य समयानन्तरमप्यनुवर्तमा
नायां नीलघटत्वजाते तत्तदाश्रितत्वनियमाभावात् नापि तत्तद्धर्मित्वं तदाश्रितत्वनियतिः। घटे पृथक्सत्त्वाव
39 च्छिन्नेनीलरूपानुसृत्यात्र तस्मिन्नायाक विहितेनीलरूपनाशेन च तस्याः सत्त्वविघटेन तदाश्रितत्वनियमासिद्धेः
नापि धर्मित्वापरं पराघटके च सति धर्म्याश्रितत्वनियतिः पृथक्सिद्धिः साक्षान्नीलत्वजात्याश्रये नीलरूपे परं
पराघटकाभावेन तदसंग्रहापत्तेः अतः संबंधातत्वे हि तिष्ठत्प्रयोजकयावत्सत्त्वे तदाश्रितत्वनियतिस्तत्पृथक्सि
द्धिरिवाच्यं तथा च तियघटत्वस्य परं परस्यात्र भूतलसंबंधं घटभूतलसंयोगोऽविप्रयोजकः इति तत्त्वेऽपि घटत्वस्य भूत ए म॰
लाश्रितत्वनियतिसंभवात् तथा च पृथक्सिद्धिविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः कथं च घटस्य रूपादिशब्दवाच्यत्वप्रस ३९

केर्व्यावृत्तिः॥ न हि नीलत्वादीनां रूपत्वादीनां च द्रव्यापृथक्त्वसिद्धिस्वरूपत्वेन केन चिद्विशेषणेनोपपादयितुं शक्ये
अतः साक्षात्त्वविशेषणमेव निवेशनीयं लुगनुशासनं च लक्षणानियमार्थमित्येवोपपादनीयं तस्मात् प्रयो
जकं वा यदनुमानं प्रत्यनुमानं च नाम प्रयोजकं। अथ पंचमी॥ घटत्वस्य भूतले रूपत्वस्य रूपाचाश्रयत्वेन भव
ति घटो भूतले रूपे घट इति एवमादिव्यवहारस्य पक्षाश्रयताग्राहकप्रमाणस्याभावात् न तस्याश्रयमात्रमाश्रयद्वा
रा भवत्याश्रयः किंतु यस्य तत्राथाश्रयताग्राहकं प्रमाणमस्ति स एव तदाश्रयो भवंति यथा कारणकारणमात्रं न का
रणं कुलालपित्रादेस्तथात्वेप्यकारणत्वात् किंतु तस्यापि यत्र कारणताग्राहकं प्रमाणमस्ति तदेव यागादिस्वर्गा
दिकारणं भवतीति तथा हा विशेषोजनीयं तस्मात्र साक्षात्वं निवेशनीयं नो किंतु गनुशासनं लक्षणानियमार्थमुप
पादनीयमतो नाप्रयोजकं वा यदनुमानं प्रत्यनुमानमेवाप्रयोजकमिति। अतः यदि घट भूतलादिकं रूप
त्वघटत्वाद्याश्रयो न भवति तथात्वग्राहकप्रमाणाभावात् न हि घटादिकं नीलत्वाद्याश्रयोपि न भवेत्

न॰वा॰
४०

40

वाधमिमतनजथात्वग्राहकप्रमाणमावादेवानीलोघटइतिव्यवहारोऽस्तीतिचेवसहिमतुब्लोपानुमान
नानुसारेणमतुपःप्रयोगेणावानर्थस्तावंतमर्थद्रव्यपरस्यनीलादिशब्दस्यगमयतिमतुप्प्रयोगेचद्रव्य
स्यनीलत्वाश्रयगुणाश्रयत्वेवतदर्थोभवेत्तन्नतुनीलत्वाश्रयतीतोमध्यादेडीप्रत्ययइतिव्यवहारःप्रत्ययस्यदं
डुतात्राश्रयत्वेनप्रमाणंजथानीलोघटइत्यादिव्यवहारोपिघटस्यनीलत्वाघाश्रयत्वेनप्रमाणेनकारण
ईतिंपरिलअस्थयापश्रयद्वारेणाश्रयोभवतीतिवादिनोरीतिणाश्रयणीयानामेववरीतिमतुब्ध्वयादिनाति
प्रसंगवारणायलक्षणानियमार्थंलुगनुशासनानुरोधायचसाक्षात्तंनिवेशनीयमित्यापानमोवापत्तुमा
नमप्रयोजकमप्यनुमानंचनापयोजकमिति॥ अथैकाघटादीनांनीलत्वाश्रयत्वेप्रमाणमावोस्तिकुःनी
लोघटइत्यादिप्रतीतिव्यवहारस्तद्धावात्नहिनीलोगुणइतिप्रतीतिव्यवहारयोनीलोघटइत्यादिप्रतीति रा॰म॰
व्यवहारयोश्चमात्रयापिविशेषमीक्षामहेपिनगुणविषयोनीलताघाश्रयगोचरोगुणविषयेनदाश्रया ४०

श्रायिणोश्चराविति तिथ्ये ब्रम्यं कल्पे तत्उभयविषययोर्गृहीतयोर्विशेषाभावादेव हि तैऽप्रमाणीकृत्य गुणगु
णिनोः केचित् संज्ञाभेदमभ्युपगम्य नीलो गुण इत्यादिप्रतीतिव्यवहारावप्युपपाद्य तयोर्भेदाभेदं च
समर्थयन्ते। तयोः संज्ञाभेदवादिनश्च कथं तर्हि नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारावित्याशंकामनुह्नो
यादभेदोपचारादिति मनुह्लोपनुल्लस्तेनाभेदोपचारमपि नद्गुणपादकमुपाददते नयोर्हस्तु भवसाक्षिक
विशेषसद्भावे तु नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारालंबनमभेदसमर्थनं भेदाभेदसमर्थनं चास्पेतनि
रालंब[illegible]लंबनं स्यात्। अभेदोपचारवर्णनमपि विरुध्येत तस्मान्मनुह्लोपानुशासनं प्रमाणवानित्यादिदृशीसाम
नुबंनप्रयोगेन कार्यइत्येतदर्थमित्येव प्रक्रांने वं घटो भूतलं रूपं घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारोक्तः
[illegible] सोऽपि घटभूतलादीनां रूपत्वघटत्वाद्याश्रयत्वेन मानीभवेत्।। न च त
तोऽन्यत्र उभमात्रमस्ति न च बहिर्विद्यते प्यासोदयतीतिवचनानुसारेणास्माभिर्बहिराश्रितानां हि विज्ञानं बहिराश्रयपभू

न॰ वा॰ तावेदिताश्रयत्वस्य च यथा वेधांहवींष्यासादयतीति वचनं केवलबर्हिषां कूपाच्छादनत्वान्न्यायेन हविराधारत्वान
४१ संभवतीति लौकिकदृष्टिस्थप्रमाणान्तर्थे ह किंचित्प्रमाणं दृश्यते अतो वा यत्नु मानं नाप्रयोजकं प्रसज्जमानं चाप्रयो
जकमिति। अथवा। रूपत्वस्य घटाश्रयत्वं इव घटत्वस्य सम्भूतत्वाश्रयत्वं इव नीलत्वस्य घटाश्रयत्वेपि प्रमाणाभावो ना
स्ति॥ उभयविषययोर्द्रव्यविषययोश्च नीलप्रतीतिव्यवहारयोर्लौकिकः स्पष्टं विशेषानवगमे च्चाद्यौ नीलत्वजात्याश्रय
41 विषयेहि तीयो तहि शिष्टवैशिष्ट्यविषयाविति विशेषस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा नीलः स्फटिकः पीतं सुवर्णं
उष्णं सलिलं इत्यादिप्रतीतिव्यवहारैः स्फटिकसुवर्णसलिलादीनामपि नीलत्वपीतत्वोष्णत्वादिजात्याश्रयतापत्त्या
नीलपीतोष्णादिशब्दवाच्यत्वप्रसंगात्। एवं द्रव्यविषययोर्नीलादिप्रतीतिव्यवहारयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वमालोच्यैव
भगवता कात्यायनेनमनुज्ञोपानुशासनं हृतं। अथ प्रमाणाभावेप्याश्रयाश्रयमात्रमाश्रयद्वाराश्रयो भवतीति परि राम॰
भाषामात्रं क्रियते तदा घटभूतलादीनां रूपघटादिशब्दवाच्यत्वप्रसंगवारणाय साक्षात्त्वविशेषणं निवेशनीयं सन्तु ह्लो ४१

मानुशासनं च लक्षणादिनियमार्थमित्युपपादनीयं तस्मादेवमोजकं वा अनुमानं प्रत्यक्षानुमानमेव प्रयोजकमिति । अ
थ च । गुणविषययोरिव द्रव्यविषययोरविनाभावादिप्रतीतिव्यवहारयोर्नीलताया अयथार्थतायां प्रामाण्यमुपपद्यत ए
व । नीलः स्फटिक इति प्रतीतिव्यवहारयोर्भ्रान्तितन्मूलव्यवहारत्वेन तत्रांशे प्रामाण्यं प्रसज्येत तत्र हि स्फटिकः सं
न्निहितेन्दीवरादिनीलिमगुणं नीलत्वसमासादात्मयनाविपर्ययपरयानीलिमगुणस्य दाश्रयस्येन्दीवरस्य च स्फटिकाश्र
यत्वाभावात्परंपरया परकस्य सद्भावस्याश्रितात्वे हितद्वारा तदाश्रितत्वमप्याश्रितं भवेत् यथा द्वारस्य कारणत्वेऽपि तद्
द्वारान्तराकारणमपि द्वारान्तरमाविनिष्कारणं भवति अन्यथापागस्य स्वर्गकारणतानिर्वाहार्थमपूर्वमात्रं कल्पे
त न तत्स्वर्गकारणत्वमपि । एवं च सर्वत्र नीलत्वानाश्रये स्फटिके भवन्ती नीलप्रतीतिर्भ्रान्तिरूपेति तस्मात्तन्मूलव्य
वहारस्य च नीलताश्रयतायां प्रामाण्याभावमात्रेण कथं नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः स्वतः प्रामाण्यस्या
प्रामाण्यमपेति । पीतं सुवर्णमिति प्रतीतिव्यवहारो न यथा नीमाश्रयतायां च मात्रमेवापीति मगृहत्वाधिकरणपा

न०वा०
४२
42

र्थिवावयविव्यतिरेकेणातदंर्गतस्य सुवर्णांशस्य वाच्यसौ सौ तं शास्त्रानंगीकारात् नैमित्तिकद्रवत्वसज
त्यादिवत्पार्थिवत्व एवोपपत्तेः नहि सुतसुवर्णमध्ये पार्थिवभागः तन्मध्यनिक्षिप्तपाषाणखण्डवत् अनुगत ए
वावतिष्ठते येन द्रवत्वाश्रयभूतमन्यत्तत्र स्यात् तत्र सतपीतं द्रुतमपि सैवानुभूयते। फाण्यमानजलरूपापरावृ
त्तेरिव सुवर्णरूपापरावृत्ते। पितद्रीवद्रवत्वेनासंमतानलसंयुक्तवज्ररूपापरावृत्तेरिव वस्तुस्वभावेनैवोपपत्तेः सु
वर्णस्य पार्थिवत्वेप्यसंतानानलसंयोगेन तदीयद्रवत्वस्य वज्ररूपस्येवानुच्छित्तेः पि वस्तुस्वभावादेवोपप
त्तेः। अथवा सुवर्णं तैजसमेवास्तु। द्रुतसुवर्णे दृश्यमानस्य स्वतन्त्रया निमित्तोपष्टम्भेऽपि हि तत्र रूपं तैजसत्वरूप
मितिश्चेत्तो तेजोरूपत्वेन उत्पत्ते लोहितस्यैव वाचां नरविरोधोपपत्तेः स्फटिकेषु तेजोवत्तद्रूपत्वेन वर्णानि पीतलो
हितश्वेतकृष्णवर्णोऽन्योन्यातिरिक्तस्य रूपस्याप्रामाणिकत्वात् गुरुत्वमपि करकावयवेषु जलेऽपि काठिन्यमिव सुव
र्णावयवेषु तेजस्यपि अनुभवबलादुपपद्यते उद्भूतरूपस्य तेजसः प्रकाशकत्वदृष्टावप्यत्र तदभावस्तत्स्वभावानुभव एम.
४२

बलादुपपन्नः सुवर्णगततेजोंशस्य परप्रकाशत्वाभावोपि परपक्षे पार्थिवांशगतपीतिमाभिभवादिसम्भत्त्रादृष्टए
व स्वभावविशेषः कल्पनीयः न हि परपक्षेप्यस्मत्र तदीयादावुपष्टंभकपार्थिवभागस्य तेजोगतभास्वरत्वाभि
भावकत्वं दृष्टमेव मुख्ये जलमिति प्रतीतिव्यवहारावपि जलस्योष्णत्वाश्रयतायां प्रमाणमेव जलवत् स्वतो
द्रवत्वरहितस्यापि पार्थिवस्य घृतलाक्षादेर्द्रवत्ववत् स्वतः शीतस्यापि जलस्याग्निसंयोगान्नैमित्तिकस्योष्म
स्पर्शस्योपपत्तेः तत्र तेजोन्तरोपनिक्षेपनाया गौरवपराहतत्वात् तदन्यथयः पिंडीभूतवह्निवदेति तप्ते लोहे
त वह्निज्वालावच्छन्नतप्तजलसंश्लेषः किंचित्तेजोनुभूयते तस्मान्नीलो घट इति प्रतीतिव्यवहारयोर्नीलत्वाश्रयता
यां प्रमाणस्य दृष्टांतोपन्यासेन प्रतिक्षिप्तमशक्यत्वात् प्रागुक्तंरीत्या बाधानुमानं नाप्रयोजकं प्रत्यनुमानं चा
प्रयोजकमिति। अथ चतुर्दशी। नीलस्फटिकादिदृष्टांताः प्रतिवादिनो नैयायिकस्य मतमनुसृत्योक्ताः। त
न्मते हि नीलः स्फटिक इति प्रतीतिः परंपरासंबंधेन संनिहितोपाधिगतनीलगुणावैशिष्ट्यविषया प्रमैव तथा

न॰ वा॰
४३
43

पीतं सुवर्णमिति प्रतीतिस्तैजसे सुवर्णे न तदुपष्टम्भकपार्थिवभागगतपीतगुणवैशिष्ट्यविषया उष्णं जल
मिति प्रतीतिस्तदन्तःप्रविष्टानलभूतरूपतेजोगतोष्णगुणवैशिष्ट्यविषया। न च तत्तन्मतमपीदानीं दृष्टान्तो
यन्यासस्सततात्र सतावावाध्येपन्यस्तदूषणो न किंचिद्धीयतो संनिवाधमभिमतादृष्टान्तात्प्रागादिशाछेनगृ
हीताः नीलं वस्त्रं लोहितं काष्ठमित्यादिप्रतीतिव्यवहारा न हि वस्त्रं रंजकद्रव्यावयवानां काष्ठमात्रयांशस्य
वह्नेर्वानाश्रय इति वक्तुं शक्यं तस्माद्यादिनापि तन्यतदृष्टदृष्टान्तानुसारेणाद्रव्याविषयो नीलादिप्रतीतिव्यव
हारयोर्नीलत्वाद्याश्रयत्वविषयताभिमानस्यकल्प्य इति। अथ पंचदर्शी नीलं वस्त्रमित्यादिप्रतीतिव्यवहारा अ
पि नीलत्वाद्याश्रयताविषया एव किंतु ध्वान्तिरूपाश्च नीलमेव वस्त्रं रंजकद्रव्यसंपर्कान्नीलं भासते। अलोहितमे
व काष्ठं तदुपारूढवह्निसंपर्काल्लोहितं भासत इति विरुद्धप्रतीतिव्यवहारौ स्तः पटो नीलगुणो न भवतीति रा म॰ ४३
प्रतीतिव्यवहारौ तु न नीलत्वाश्रयताबाधकौ गुणत्वाभावेन चारितार्थ्यात् तस्माद्बाधितो प्रतीतिव्यवहा

रोघटस्यनीलत्वाश्रयतायांप्रमाणाभवेत्तामेवेति। अथषोडशी। नीलत्वजातेराश्रयत्वविषयतायामबाधि
तावेतौ प्रतीति व्यवहारविसेनदृष्टेऽइहापि बाधकसद्भावात् तथाहि लुल्लोपानुशासनेनावदेकंबा
धकं प्रत्ययश्रवणाप्रयुक्तयोगिकार्थप्रतीतिसद्भावे हि तल्लोपानुशासनं सार्थकं भवेत् अत एव पंचाला
नामकेचनक्षत्रियाः तेषां निवासोजनपद इति विवक्षायां तेषां निवास इत्यर्थे प्राक्रदीव्यतीयः प्रत्ययोभ
वतीति मत्वा तस्य जनपदे लुबिति प्रल्लोपानुशासनं जरद्वैयाकरणैः कृतं तन्न कर्त्तव्यं जनपदविशेषवर्त्तमा
नेन तत्संज्ञारूपेणापांचालशब्देन पंचालनामकक्षत्रियाणांनिवासोजनपद इति योगिकार्थप्रतीतिसद्भा
वे हि तल्लोपानुशासनं सार्थकं भवेत् अत एव पंचालानामकेचनक्षत्रियाः तेषां निवासोजनपद इति वि
वक्षायां तेषां निवास इत्यर्थे प्राक्रदीव्यतीयः प्रत्ययोभवतीति मत्वा तस्य जनपदे लुबिति प्रल्लोपानुशास
नं जरद्वैयाकरणैः कृतं तन्न कर्त्तव्यं जनपदविशेषवर्त्तमानेन नत्संज्ञारूपेणापांचालशब्देन पंचालनाम

न॰ वा॰
४५
44

कक्षत्रियाणां निवासो जनपद इति योगिकार्थप्रतीत्यनद्यानन्तरो रूढ्या जनपदविशेषस्यैव प्रतीत्युदयादि
ति दूषितं। पाणिनिना लुब्योगाप्रख्यानादिति सूत्रेण शिष्यमिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिमत्ता तथाह्णाधि
करणन्यायविरोधापत्तिरूपमन्यद्बाधकमरुणाधिकरणे हि अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती
ति श्रुतिगतस्यारुणायदस्यारुणिमगुणपरत्वमङ्गीकृत्यारुणिमगुणैकहायनीद्रव्योभयसाधनकक्र
यभावनाविधिरङ्गीकृतः सत्तु गुणवचनानां गुणमात्रशक्तत्वाङ्गीकारं संगच्छते अरुणशब्दस्य पिङ्गाक्ष्यादि
शब्दसमानाधिकरण्यरूपेण वाक्यप्रमाणेन द्रव्यपरत्वप्रतीतावपि विनस्य गुणमात्रे शक्तिपक्षे द्रव्यपरत्वस्य ल
क्षणयोपपादनीयत्वेन श्रुतिविरुद्धवाक्यबाधनीयपत्तेः। तस्य गुणसाधारणशक्तिपक्षे सन्न संगच्छते श्रुतस्य विरुद्ध
स्य वाक्यप्रमाणस्यापेक्षानर्हत्वात् तस्मान्नीलो घट इति प्रतीते घटगतनीलत्वजातिसामान्यताविषयत्वे बाधक
सद्भावेन भ्रान्तित्वापत्तेस्तन्त्वामाण्यमभ्युपगच्छन्ती शिरोमणिवैशिष्ट्यविषयत्वमेवाभ्युपगंतव्यं तस्मान्नूपरस्वरूपता स्य

रा॰ म॰
४५

पत्वेन नीलत्वाश्रयत्वेन प्रमाणाभावस्तस्येति। अथ पक्षसदृशी। मतुब्लोपानुशासनस्यास्य भंगत्वावन्नबाधः नीलो
घटो नीलो गुण इति प्रतीत्योर्विशेषानुभवविरोधेन तत्स्वीरस्य भंगस्योचितत्वात्। मतुब्लोपे नीलादिगुणवि
शिष्टद्रव्यप्रतीतिरन्यत्र नीलत्वादिविशिष्टेऽप्रतीतिरिति अवच्छेदेनापसमर्थनसंभवाच्चारुण्याधिकरणान्या
यविरोधस्तन प्रसज्यते गुणशब्दानां गुणगुण्युभयवाचकत्वेप्यरुणावाम्गुणिपरिग्रहे विभक्तेः शब्दसाधुत्वमा
त्रार्थतया वैयर्थ्यं स्यात् गुणिगतकारणकारकत्वस्य समानाधिकरणपदान्तरतृतीयाविभक्तिलब्धत्वात् न च गुणाप
रिग्रहे गुणगतकरणकारकत्वार्थितया सार्थकत्वसंभवति वैयर्थ्यांगीकारो युक्तः। न च द्व्येकपरापिंगाक्ष्यैकहाय
नीयदगतविभक्तिपदद्वयवदन्यगतिकत्वमस्ति अरुणापदस्य गुणार्थपरिग्रहणे न तस्य सार्थकत्वसमर्थन
संभवात् अतः अरुणेतिश्रुतस्य विरोधेऽपि विभक्तिश्रुतिविरोधेन वाक्यबाधनमुचितमालोच्य पूर्वमीमांसकैर्गुणार्थ
परिग्रहः कृतः अस्माभिस्तु सामानाधिकरण्यस्याप्यनुग्रहसंभवेन बाधनायोगात् पूर्वमीमांसकैर्गुणार्थपरिग्र

न॰वा॰ हः हेतुः अस्माभिस्तु सामानाधिकरण्यस्याप्यनुग्रहः संभवेन तद्बाधनायोगात्। अरुणाशब्दस्य गुणिपर्यंत
४५ त्वमाश्रित्यैव विभक्त्यर्थस्य विशेषणासंक्रान्तिरिष्यते तस्माद्बाधकाभावेन नीलो घट इति प्रतीतेर्नीलो गुण
इति प्रतीतेश्च नीलत्वाश्रयतायां प्रामाण्यमुपपद्यत एव। अतो घटस्य नीलशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वात्
शब्दवाच्यत्वप्रयोजके प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वे साक्षात्त्वविशेषणस्य गौरवपराहतत्वाच्च नीलशब्दप्रवृत्तिनि
45 मित्ताश्रयस्य घटस्य नीलशब्दवाच्यत्वं व्याहतमिति विपक्षबाधकतर्कस्याप्रतिहततया वाऽनुमानमेव प्र
योजकं परस्त्वनुमानमेवाप्रयोजकमिति विदुः घटस्य नीलशब्दवाच्यत्वं नीलशब्दस्यार्थेनान्येऽपि रूपविशेषवा
चिनो रसगंधविशेषवाचिनश्च गुणगुण्येकशक्तिमन्तः प्रत्येतव्याः इति गुणगुण्येकशक्तिवादः। अथैषां गु रम॰
णवचनानां शब्दानां गुणगुणिनोर्भिन्ना शक्तिरिति सैद्धान्तिकं पक्षान्तरमाश्रित्य कथाप्रस्तूयते। नीलगुणा ४५
श्रयो घटो नीलशब्दवाच्यः घटनीलगुणान्यप्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वात्। यो घटनीलगुणान्यप्रतियोगिका

भावप्रवृत्तियोगी सन्नीलशब्दवाच्यः यथा नीलगुण इति प्रथमा । अप्रयोजकमिदमनुमानं । नीलगुणस्य
नीलगुणस्य नीलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनीलत्वजात्याश्रयत्वेन नीलशब्दवाच्यत्वेपि घटस्य तदनाश्रयत्वेन
नीलशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः । तस्माद्घटो न नीलशब्दवाच्यः नीलत्वजात्यनाश्रयत्वात् यो नीलत्वजात्यनाश्रयः स
न नीलशब्दवाच्यः यथा शुक्लगुणः नीलशब्दवाच्यताभाववत्त्वं नीलत्वजात्यनाश्रयत्वं व्याप्यं तस्मान्न नीलश
ब्दवाच्य इति ॥ द्विती । नाप्रयोजकं मदनुमानं नीलत्वजातिवन्नीलगुणस्यापि नीलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तदाश्र
यस्य नीलशब्दवाच्यताया आवश्यकत्वात् त्वदनुमानमेवाप्रयोजकं घटस्य नीलत्वानाश्रयत्वेपि नीलशब्दप्रवृत्ति
निमित्तान्तराश्रयत्वेन तद्वाच्यत्वोपपत्तेरिति तृतीया । त्वदनुमानमप्रयोजकमेव लाघवान्नीलत्वजातिमात्रस्य नीलश
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तेः तया क्रोडीकृतानां नीलगुणानामपि तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनायोगात् । अत एव मद
नुमानं नाप्रयोजकं प्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयस्य तद्वाच्यत्वायोगादिति । चतुर्थी । मदनुमानं तावन्नाप्रयोजकं यन्नीलो गुण इति

न·वा· व्यवहारात् गुणगतनीलत्वजातेरिव नीलो घट इति व्यवहारात् तद्गतनीलगुणस्यापि तत्प्रवृत्तिनिमित्तघटकत्व
४६ नावच्छंभावात् व्यवहारमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तस्य नोचितत्वात्। अत एव तदनुमानमप्रयोजकं। प्रवृत्तिनिमि
त्ताश्रयस्य तद्वाच्यत्वाभावोपपत्तेरिति। पंचमीका। तदनुमानं तावदप्रयोजकमेव नीलशब्दस्य तद्वाच्यनील
गुणसंबंधात् घटे लक्षणया नीलो घट इति व्यवहारोपपत्तौ न चापि नीलशब्दस्य शक्यांतरकल्पने गौरवादन
46 एवमदनुमानेनाप्रयोजकं प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्य शब्दवाच्यताया व्याहतत्वादिति षष्ठी॥ अथ सप्तमी। यदि
नीलादिशब्दानां द्रव्ये पुंल्लक्षणाया तदा वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् चेति पाणिनिसूत्रेण वर्णवाचिभ्यो नीलादिश
ब्देभ्यः तत्स्वभाव इत्यर्थे विहितौ ष्यञिमनिचौ प्रत्ययौ नीलादिगुणस्वभावे नीलत्वादिजातौ भवेतां नीला राम·
दिद्रव्यस्वभावे नीलादिगुणे नो दृश्येते घटस्य नीलिमेति हि लोके नीलादिगुण एवोच्यते। अतो नीलादिश ४६
ब्दानां द्रव्यवाचकत्वं अवश्यमभ्युपगंतव्यमिति द्रव्ये तेषां शक्तिकल्पनेन गौरवेण सत्प्रतिपक्षमिति। अथाष्टमी। वैया

करणे। नीलादिशब्दाः केवलानुमानमनुवर्त्तन्तस्येति द्विविधा इष्यन्तेन वा यागुणो गुणिषु द्वितीयास्तु हि शिष्टद्रव्येषु प्रवर्त्तन्ते न दि
हवर्णहष्टादिति संदेहे नीलादिशब्दाः केवला धर्मविषया आहोस्विद् द्वितीया धर्मिविषया वा आहोस्विद् इति संदेहे धर्मिपरदृष्टादिश
ब्दसाहचर्यात् द्वितीया एव याह्या इति वर्त्तते दृष्यते एवमकार्त्स्न्येन नित्यशब्दस्वरूपपरिज्ञानार्थं चिन्तनुरागस्यायेन कालिनत्र
हतिप्रत्ययस्तस्यापादियुक्तानित्यशब्दनिष्पादने प्रवृत्ते वैयाकरणोमनुष्योपस्थमवहननेपि वक्तानलमनुरूपस्य सि
द्धशब्दानामेवार्थनिर्णये प्रवृत्तेर्न्यायविद्भिः न्यायानुसारेणार्थनिर्णयः कार्यः तदनुसरणे च मनुष्योमस्य वैयाकर
ण कास्मितन्तात् केवला एव नीलादिशब्दा गुणो गुणिषु च प्रवर्त्तन्ते इति अभ्युपगन्तव्यं तन्न अश्लायवानु गुणवाचिनामेव ते
षां गुणिषु लक्षणया मत्वर्थप्रपन्नैः गंगादिशब्दानां तीरादिषु वृत्तेर्गुणिषु राज्ञां तन्तेनैव कल्पनीयं। ननु गुणवाचिनामेव नी
लादिशब्दानां गुणिषु लक्षणया चेन्मनुष्योपानुशासनं कर्त्तव्यं स्यात्। नहि गंगादिशब्दानां तीरादिषु लक्षणया प्रवृत्त्यर्थं नी
रादिशब्दस्य कश्चिच्चित्रयलोपानुशासनं क्रियते। अनन्तरं तु शासने ने देमवगम्यते प्रत्यययोगे यावाननर्थं तावदर्थकत्वमपि नी

न॰ वा॰ लादिशब्दानामस्तीति वैयाकरणानामभिप्राय इति। मतुप्लस्य प्रयोगे च नीलगुणवत्तमर्थो भवतीति निर्विवादं। अ
५८ तो नीलादिशब्दानां गुणिप्रवृत्तिकत्वास्तन्मात्रपरकं अन्यथा शब्दार्थनिर्णयाभियुक्तैर्वैयाकरणकृतमतुब्लोपानुशा
सनं वैयर्थ्यप्रसंगाद् इति चेन्नैवं। यतो नीलादिशब्दानां गुणिप्रवृत्तिलक्षणाभ्युपगमे विनमतुब्लोपानुशासनं वैयर्थ्यप्रस
57 ज्यते यथा हि गंगाशब्दस्य लक्षणया तीरे कदाचित्प्रयोगः गंगायां घोषः इति कदाचित्तीरवाचकशब्देन सह प्रयोगः गं
गातीरे घोष इति एवं गुणशब्दानां कदाचिल्लक्षणया गुणिनि प्रयोगः नीलो घटः पीतो घट इति कदाचिद्द्रव्यवाचि
ना मतुपा सह प्रयोगः नीलवान् घटः पीतवान् घट इत्येवं द्विविधप्रयोगप्रसक्तौ लक्षणया प्रयोग एव साधुः म
तुवंतप्रयोगस्त्वसाधुरिति ज्ञापनार्थत्वोपपत्तेः। एवं च नीलादिशब्दानां शास्त्रापणपरत्वं लक्षणया गुणिपर्यंतत्वं
इति स्थिते गुणिपर्यंतानामेव तेषां वर्णदृढादिसूत्रे ग्रहणमिति धर्मिपरदृढादिशब्दसाहचर्यान्नीलिमादिशब्दे ए॰ म॰
नी[redacted]स्यादिगुणानामिव तद्वान्नीलत्वादिजातीनामभिधानादर्शनाच्चावसीयते न च वाचकादेव प्रत्ययविधिरिति: ५८

नलक्षणादितिनियमात्तिधर्मवाचकानामेवशब्दानां वृत्तिविषयेलक्षणाया धर्मिपर्यन्तत्वस्वनिष्ठायतेकरणाय
तेष्वोजायतइत्याशयेनाहउलमपलंभात्तेष्वप्यसिद्धेनिष्ठावान्भवतीत्याशयेनपुनिष्ठादित्यादिशब्दानिष्ठावदादिधर्मिल
क्षका एवमलोहितोलोहितोभवतीत्यर्थेलोहितायतइतिशब्दनिष्पत्त्यर्थप्रत्ययविधायकेलोहितादिडाज्भ्यः
क्यषितिसूत्रेलोहितग्रहणमपिलक्षणयाधर्मिपरंलोहितगुणरहितस्यघटादेःपाकादिनालोहितगुणविशि
ष्टवत्त्वस्यलोहितगुणलोहितगुणतायाः कचिदपिभवनस्यादर्शनात्तस्यात्रीलादिशब्दानांद्रव्यपरत्वस्यल
क्षणायोपपन्नत्वाद्वयोजकंत्वदनुमानंमदनुमानंमदनुमानंचनाप्रयोजकमिति॥ अथनवमीनीलादिशब्दा
नांद्रव्यवाचकत्वाभावेद्रव्यपरेभ्यस्तेभ्यः क्यजादिप्रत्ययविधिरेवनसंभवतीतिभावार्थेहितद्धितान्तस्यभावत्व
न्तत्वाविविभावार्थाधिकारात्तभावशब्देनचयस्मात्प्रकृतेर्भावार्थप्रत्ययविधानंक्रियतेतत्प्रवृत्तिनिमित्तम्भूतोधर्म
र्मउच्यतेनतुतद्व्यधर्मिगतधर्ममात्रंघटत्वशब्देनघटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातेरिवपटगतक्रियागुणादिधर्मा

न॰ वा॰ तस्मानभिधानात् । यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलौ क्रियादिवद्भिः शब्दविद्भिरपि
४८ तथैवांगीकृतत्वाच्चानच शक्यताशब्दप्रवृत्तौ निमित्तस्य शक्यतावच्छेदकस्यैव लक्षणाया शब्दप्रवृत्तौ निमित्तस्य
मुख्यार्थस्यापि गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाविशेषादिह भावप्रत्ययेन ग्रहणमास्त्विति वाच्यं । तथा सति नीलत्वलक्षणाया नी
48 लेगं गाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापवादस्यापि गंगात्वशब्देनाभिधानप्रसंगात् । तस्मान्नीलादिशब्दानां गुणेष्विव द्रव्ये
ष्वपि शक्तिः स्वीकरणीयात्र त एव वर्णो वर्णेनेति वर्णवाचिनां वर्णो गोचिचिचिभिः सह समानाधिकरणसमा
सविधायकसूत्रे गुणवाचिनां गुणवाचिनां च नियामविशेषेण ग्रहणमिष्यते तत एव हि द्रव्येष्वपि नीलत्वो
हितः श्वेतलोहितः कृष्णसारंगइत्यादिप्रयोगास्तेषु श्वेतलोहितगुणानां भिन्नभिन्नावयवाश्रितत्वेपि द्रव्यव
वर्णेन समुदायस्य तदा निर्दिश्यतइति तिसामानाधिकरण्यं भाष्यादिरूपयादिनं तत एव वचनात् श्वेतेनातिरिक्ते राम॰
गुणे निर्गुणो च श्वेतरक्तपाटलइति श्वेतरक्तशब्दप्रयोगस्तस्य च गुणगुणभयसाधारण्यं गुणोस्तु कादयः पुंसि ४८

गुणिलिंगात्कृत इतीत्यग्रिमवचनेन स्फुटीकृतं तस्मान्नीलादिशब्दानां द्रव्येष्वपि शक्तौ रवपमानाभावप्रयोजकं
मदनुमाने त्वदनुमानमप्रयोजकमिति। अथ यदि नीलादिशब्दानां द्रव्ये एव शक्तिरिष्यते चेन गुणेषु तत्स्ववृत्ति
निमित्तानां नीलत्वादिजातीनां परंपरासंबंधेन द्रव्याश्रितत्वस्यापि नीलो गुणः नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यव
हारैकरूप्यानुसारेण कल्पयितुं शक्यत्वात् तदभिमतं नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोर्नीलादिगुणावि
शिष्टद्रव्यविषयत्वमेव। न सिध्येत्। किं तु नीलादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमनयोर्नीलत्वादिजातिविशिष्टद्र
व्यविषयत्वपक्षमपहाय नीलादिगुणविशिष्टद्रव्यस्य विशिष्टपक्षमाश्रयतातीरे गंगाशब्दप्रयोगप्रतीत्यो
स्तस्मिन्प्रवाहत्ववैशिष्ट्यविषयत्वमपहाय प्रवाहसंबंधितीरत्वविषयत्वमिच्छता गंगाशब्दस्य तीरे इव नी
लादिशब्दानां द्रव्येषु लक्षणैवाभ्युपेतव्या। एवं न्यायतः। स्थितेनोक्तविलक्षणतावच्छेदके प्रयोगानुसारेण
भावप्रत्ययो भविष्यतीति प्रयोगमूलत्वात् न्यायाकरणस्य वर्णो वागनित्यत्वप्रयोगानुसारेण द्रव्यग्रहणं भ

विष्यतीत्यतस्त्वदनुमानमप्रयोजकं मदनुमानं च नामिति। अथैकारः। द्रव्येषु नीलादिशब्दप्रवृत्तौ नीलादिगुणा
नां निमित्तत्वाभावेन पुनैत्यनीलिमादिशब्दप्रयोगो न स्यात्। नीलत्वादिजातीनां निमित्तत्वेनास्तु तेषां प्रयोग इत्य
स्मात् भावार्थप्रत्ययानां प्रवृत्तिनिमित्तवाचित्वादिति दोषस्तु आवाद्देव नीलत्वाति प्रवृत्तिनिमित्तत्वाप्रसक्तेर्न त
द्रुपादृव्येषु गुणाक्षिप्तक्रियाव्याकरणं च नान्यथाकरणीयं किंतु गुणेषु नीलिमादिशब्दस्तिङ्येगुणाविशिष्टेषु द्र
व्येषु शक्तिरंगीकरणीया अतो नाप्रयोजकं मदनुमानं त्वदनुमा·मिति। अथ द्वा·। शकामतलाघवमूलके पक्ष
क्षिपक्षानुसारेण नीलिमशब्दप्रयोगस्य नीलत्वादिजातिविषयतायां दृष्टापत्तावपि हंत घटस्य नेत्यं घटस्य नीलि
मा घटस्य नीलत्वमिति प्रतीतिव्यवहारयोर्विषयैक्यानुभवात्। न च वाच्यं प्रणगुणास्तु हिनार्थैनेति सूत्रे भाष्ये गुण
वाचिनां तद्रूपषष्ठीसमासनिषेधस्य वलाकायाः शौक्लकस्य काकस्य कार्ष्ण्यमिस्फटिकस्य दूत मतः ध्यन्नादिप्रयोगस्य पातानां गुणवाचि राम·
शब्दानां मुक्तादिगुणवाचित्वमेवांगीकर्तव्यमिति। तस्मिन् सूत्रे गुणशब्दस्य पादिपंचकसाधारणभावानन्तगुणावच ४९

नब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यादिसूत्रे विधिवर्धमंतरस्याधारणयात् अत एव भाष्ये कंटकस्यैतैक्ष्णापमित्यादि
गुणवाचिना सह षष्ठीसमासनिषेधस्योदाहरणांतरं दर्शितं। अवृक्ष्यं च नीलत्वादिजातिष्वपि त्वयानीलि
मादिशब्देभ्युपेयः अन्यथा तासु नीलत्वादिशब्दोपि न स्यात्। भावार्थत्वेन त्वतलोरिमनिजादेर्विशेषणात् स्मा
दिशब्दस्यापरिहार्यत्वंमवात्। प्रामाणिकपक्षे नीलो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोस्तदभिमतं नीलादिगुणविशि
ष्टविषयत्वेन सिद्धेरिति गतः। न त्विद्धिमन्विच्छता लक्षणेवाप्रयणीयेस्य प्रयोजकं त्वदनुमानं मदः मिति। अथ
त्रयो दः। यदिशिष्टत्वं रूपरासंबंधाभ्यां गुणगततज्जातिर्वा गुणगुणिनो नीलादिस्तादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्त
मिति सेव नीलिमादिशब्दभागभवे तत्रीघटस्य नास्तिमेनियतं तथ रूपस्यापि लिमेस्यापि व्यवहारः प्रसज्येतन
चैवं प्रतिमा नीलत्वादिशब्दभागपि नभवेदितिवाच्यं नहि वर्णो दृढो दितिसूत्रेण त्वतलोर्विधिर्येन द्रव्यविषयेभ
एव नीलादिशब्देभ्यस्तावपि स्यातां किंतु तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रेणाजन्यचाप्रस्येति षष्ठीसमर्थमात्रात् त्वतलो

विषीयमाणेगुणावादिभ्यो नीलादिशब्देभ्यो भवत्यामेवाऽपि च द्रव्येऽपि नीलादिशब्दानीयदि नीलत्वादि
न॰वा॰ जातिर्व्यवहृतिनिमित्तं भवेत्तदा तेभ्यो नीलादिविशिष्टरूपेवद्द्रव्याणां प्रतीतिः स्यान्नतु नीलत्वादिविशिष्ट
५० गुणविशिष्टतयातथैव वचनेभ्यः प्रतीतिरप्यर्थेनैमनुह्लोपानुशासनदर्शनात् व्यवहारमूलभूतस्वस्यक्षात्र
साराच्च प्रत्यक्षेण यथाभूतयथार्थाभासः यश्यतितथाभूतार्थतद्बोधयिषया सवासंप्रयुक्ते श्रोतृषु च वक्त
50 त्रास्यर्थमवगच्छतस्तेनोवाक्यतथाभूतार्थविषयएवप्रत्ययोभवतीति वस्तुस्थितिरिह च नीलपटमवलो
कयतः पुरुषस्य नीलगुणविशिष्टद्रव्यविषयिणीबुद्धिर्जायते न तु नीलगुणत्वजातिविशिष्टद्रव्यबुद्धिः ह
प्रवृत्तिः तयोः समानवित्तिवेद्ययोः प्रकारप्रकारिभावेनभाननियमस्य सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् तथा च प्रत्यक्षमू
लोनीलोपटइति व्यवहारस्तज्जन्यशाब्दप्रत्ययश्चैकथं नीलगुणविशिष्टद्रव्यविषयेनभवेतां न च नीलोप एम॰
ट इति प्रतीतिर्नीलोगुणइति प्रतीतिसविशेषानुभवस्यापि सामञ्जस्यार्थमनुह्लोपानुशासनमनपेक्ष्य नीलोपट ५०

इतिव्यवहारो नीलत्ववैशिष्ट्यविषयत्वमपेक्ष्यत व्यवहारो नीलगुणवैशिष्ट्यविषय इति कल्प्यतामिति वा
च्यं मतुब्लोपवार्त्तिकानन्तरं प्रवृत्तेनाव्यतिरेकान्नसिद्धमिति चेन्न दृष्टो व्यतिरेक इति वार्त्तिकेन शुक्लादिशब्दैरभि
धीयमानानां गुणानामव्यतिरेकान्न गुणव्यभिचारान्न शुक्लं वस्त्रमिति गुणिना सहैवाभिधानान्न शुक्लादि
शब्दशक्तेव गुणाभिधानासिद्धेर्मतुब्लोपानुशासनं व्यर्थमिति शंकामुद्भाव्य वस्त्रस्य शुक्ल इति गुणाभिधानस्य
गुणिव्यभिचारदृष्टेः केवलगुणवाचकोऽपि शुक्लादिशब्दोऽस्तीति तस्य द्रव्यपर्यवसानत्वविवक्षायां मतुपः प्राप्तौ तल्लो
पानुशासनं सार्थकमिति परिहारार्थं प्रवृत्तेन मतुब्लोपानपेक्षस्यापि द्रव्येषु शुक्लादिशब्दप्रयोगस्य गुणविशि
ष्टाभिधायकत्वावगमान्न शक्तिनिर्णयाभियुक्तवृद्धव्यवहारविरुद्धस्य लौकिकानामितरसाधारण्यानुभवस्य प्रमाणी
करणायोगान्न तत्प्रमाणीकरणोचितं मतुप्प्रयोगजन्यज्ञानानां स्वं न साधारण्यानुभवबलान्न तदन्यस्यापि नीलो घट इ
ति ज्ञानस्य गुणवैशिष्ट्यविषयकत्वकल्पनस्यैवौचित्यान्नीलो घट इति प्रयोगयोर्यत्साधारण्यं न तज्जन्यज्ञानयोरि

न०वा०
५१
51

निष्ठत्वेन नीलो गुणो नीलो घट इति प्रयोगे नीलत्वसंभेदः सम्पन्नमज्ञानज्ञानयोरिति वक्तुं शक्यत्वात् तस्माद्व्य
तिरेकवार्तिकानुरोधाय घटरूपस्य नीलिमेत्यादिव्यवहारप्रसंगपरिहाराय च द्रव्ये पु नीलादिशब्दानां नीलादिगुणा
एव प्रवृत्तिनिमित्तं तया स्वीकार्यः ननु नीलत्वादिजातयः एव तत्त्वदुक्तदोषप्रसक्त्यभावेन नीलादिशब्दानां नीलगु
णादिविशिष्टे पु द्रव्ये गुणशक्तेरवश्यापाकरणीयत्वात् सिद्धं घटादीनां नीलादिशब्दवाच्यत्वसाधकं मदनुमानं नीप्रयोज
कं तेषां तद्वाच्यत्वसाधकं तु त्वदनुमानमेवाप्रयोजकमिति ॥ इति गुणगुण्यनेकशक्तिवादः । एवं नीलादिशब्दानां गु
णगुणिविषयैकानेकशक्तिपक्षौ दर्शितौ । अनयोरेकशक्तिपक्षः श्रेयानिति निर्णयार्थं कथा प्रस्तूयते । अत्र नीलो घ
ट इति घटपदसमानाधिकरणनीलपदगता शक्तिर्नीलगुणविशिष्टविषया नीलगुणप्रवृत्तिनिमित्तकेति यावत् नील ए म०
गुणशक्तपदगतघटविषयकशक्तित्वात् या नीलगुणशक्तपदगता घटविषयकशक्तिः सा नीलगुणविशिष्टविषया
। यथा मत्कृतनीलगुणविशिष्टपरामर्शिनः स घट इति वाक्ये स्थितस्य सर्वनाम्नः शक्तिः हेतौ नीलगुणशक्तत्वं नीलत्व

ज्ञानस्याप्रवृत्तिनिमित्तेनविवक्षितत्वान्नीलगुणघटोभयविषयकत्वपरत्वादित्याशंक्यो न व्यभिचार इति पूर्वपक्षिणः
प्रथमाकक्ष्या। गौरवलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतमिदमनुमानं नीलत्वजात्या प्रवृत्तिनिमित्तेन नीलगुणे शा
क्तस्य नीलपदस्य नीलगुणे न प्रवृत्तिनिमित्तेन द्रव्ये शक्त्यन्तरस्वीकारे हि अनेकार्थलक्षणं गौरवं स्यात्। अतः पूर्व
पक्षीकृतेयं शक्तिः न नीलगुणविशिष्टविषया नीलत्वजातिप्रकारकबोधानुकूलशक्तित्वात् या नीलत्वजाति
प्रकारकबोधानुकूला शक्तिः सा न नीलगुणविशिष्टविषया यथा तदीयनीलगुणविषया शक्तिः परमते नीलप
दस्य गुणविषया शक्तिः पक्षीकृततद्द्रव्यविषयशक्तिः सोपि न दृष्टान्तः मन्मते पक्षीकृतैव शक्तिः गुणविषयत्वा
कारेण दृष्टान्तः साध्यसाधनवत्त्वेन संप्रतिपत्तिर्हि दृष्टान्तत्वप्रयोजिका न तु सर्वथा पक्षाद्भिन्नत्वमपि इति द्वितीया क
क्ष्या। अनेकशक्तिकल्पनागौरवं मम द्रव्यमानबाधकं नीलो घटो नीलो गुण इति प्रयोगद्वयनिर्वाहकतया तस्य
प्रामाणिकत्वात्। न हि गुणविषयशक्त्या गुणो विषयस्यापि द्रव्यस्य निर्वाहो तेन च लक्षणया तन्निर्वाहस्त्व

न॰ वा॰ ५२

52

पाथस्तु यगम्यते ऽनतत्वदनुमानमेव नीलो घट इति प्रयोगासंभवलक्षणाप्रतिकूलतर्कपराहतमिति तृती
याद्गुणगतनीलत्वजात्यैव प्रवृत्तिनिमित्तेन गुण इव द्रव्येपि प्रवृत्तिः संभवति लाघवेन सा साक्षात्संपत्या वा प्र
वृत्तिनिमित्ताश्रयत्वमात्रस्य शब्दवाच्यताप्रयोजकत्वात् तस्मात् एकशब्दाना प्रयोगद्वयस्यापि निर्वाहान्मदनुमा
नं न प्रतिकूलतर्कपराहतं तदनुमानमेव तु न बाधितमिति चतुर्थी । एवं सति नीलो घट इत्यस्य नीलो घट इत्यस्य नीलत्व
जातिविशिष्टो घट इत्येवार्थः स्यात् न तु नीलगुणविशिष्टो घट इति नीलगुणविशिष्टो घट इत्येव च तदर्थो वर्णनी
यः नीलगुणविशिष्टप्रत्ययस्य मूलकत्वप्रत्ययस्य दृष्टार्थत्वबोधविषयापत्तिक्रमस्य तस्य तेरेकविषयत्वनियमात् मनु
ष्योपात्तु शासनेन मनुवतप्रयोगसमानार्थतावगते स्वनीलगुणविषयनीलिमादिशब्दगतभावप्रत्ययानुरोधा
च्चयः शब्दो यत्र धर्मविशिष्टेषु वर्तते ततो भावप्रत्ययस्तस्मिन् धर्मे इति नियमदर्शनात् । तस्मादनेकशक्तिकल्पना ग॰ मु॰
वकाशाभावात् मदनुमानं न गोत्वलक्षणाप्रतिकूलतर्कपराहतं । तदनुमानमेव नीलो घट इति प्रयोगासंभवरूपतर्क ५२

पदाहृत्तमिति पंचमी। नीलगुणवैशिष्ट्यविषयप्रत्ययस्यावगतार्थतात्पर्यगोचरप्रयुक्तस्य नीलो घट इत्यस्य नीलगु
णवैशिष्ट्यप्रतिपादकत्वमस्त्यनामतावत्ता नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे शक्तिर्न सिद्ध्यति तदुदाहृतस्य मनु
ल्लोपानुशासनस्येव तत्सतिकूलत्वात् नीलशब्दमात्रस्य नीलगुणवैशिष्ट्यप्रतिपादकत्वासामर्थ्येन तदनुशासनवैयर्थ्या
पत्तेः केवलगुणवाचका ये नीलादिशब्दास्तेभ्यो मतुपः प्रसक्तिरस्तीति तल्लोपानुशासनं सार्थकमिति चेन्नातेभ्य ए
वल्लुप्तमतुप्प्रत्ययेभ्यो गुणप्रतीत्यपपत्तेस्तेनो गुणविशिष्टशक्तियुक्तनीलादिशब्दकल्पने प्रमाणाभावात्
। गुणतो वा विनामेव मतुल्लोपे सति लुप्तमत्वर्थावगतार्थं गुणविशिष्टेऽपि शक्त्यंगीकरणीयेति चेन्नालमप्रत्ययार्थलु
प्त एव प्रत्ययः स्मृतो वाधयतीति पक्षे तं प्रकृतिर्लक्षयतीति पक्षे च तत्र तेषां शक्त्यंगीकरणीयत्वात् प्रत्ययलोप
स्य लोपप्रकृतेस्तदर्थेऽपि शक्त्यंगीकरणस्यानाभ्युपगमेनादृष्टस्य लेलाघवात् प्रत्ययार्थमात्रे प्रकृते शक्त्यंगीकरणस्यानेक
प्रत्ययोपात्तत्संस्कारकत्वनिष्ठसाधनताहिंसा प्रकृतिजन्यसामान्यविशेषभावानुपपत्त्यापत्तेः प्रकृत्यर्थलुप्तप्रत्यया

न॰वा॰
५३

53

र्थयोः संसर्गप्रतीतेरुपपादयितुं शक्यत्वात्तथा गौरवपराहतप्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थगोचरशाब्दबोधं प्रति कल्पनायोगा
त्। तस्मान्मदनुमानं न प्रतिकूलतर्कपराहतं त्वदनुमेव बाधितमिति पक्षी। मतुब्लोपानुशासनं तु समतुप्प्र
कृत्यर्थस्य गुणविशिष्टशक्तिरित्यत्र ज्ञापकत्वेन नोपयुक्तं येन तदनुशासनं तत्प्रतिकूलं स्यात् किं तु द्रव्य
प्रवृत्तिमानस्य नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टपर्यन्तप्रतिपादकत्वमंगीकरणीयं न तु नीलत्वाश्रयत्वमात्र
प्रतिपादकमित्यत्र ज्ञापकत्वेन। न च तावतापीष्टसिद्धिः मतुप्प्रकृत्यर्थस्य गुणविशेषशक्तिं विना तत्प्रति
पादकत्वस्य निर्वाढत्वादिति वाच्यं तेन मतुप्प्रकृत्यर्थस्य गुणविशिष्टशक्त्यसिद्धावपि मतुप्लोपविनाद्र
व्यप्रवृत्तिमानस्यापि नीलशब्दस्य तद्वत्त्वन्यायेन गुणविशिष्टपर्यन्तत्वसिद्धौ ततः तस्य तत्र शक्तिसिद्धेः। न च
तथाभूतनीलशब्दं तरस्तद्भावे प्रमाणाभावः मतुप्लोपानुशासनवार्त्तिकानन्तरं द्रव्यवृत्तिमानस्याप्यतिरेका रा॰म॰
त्सिद्धमिति चेन्न दृष्टोऽप्यतिरेकः इति वार्त्तिकस्य तत्र प्रमाणत्वात् तद्धि वार्त्तिकं नीलो घट इति स्थल एव नीलशब्दस्य द्र ५३

व्यपर्यन्तत्वदृष्टेः मतुवनुशासनं व्यर्थमिति शंकामुद्रा यद्द्रव्यपर्यन्तवद्गुणमात्रविश्रान्तो व्याप्तिर्नीलादिश
ब्दः घटस्य नीलो गुण इत्यादिव्यवहारदर्शनात्, न तस्य गुणमात्रविश्रान्तस्य नीलादिशब्दस्य द्रव्यपर्यन्तत्व
विवक्षायां मतुब्लुकस्य सावकाशतां स्यात्, तन्मा भूदित्येतदर्थं तस्योपानुशासनमिति परिहारं दर्शयितुं प्रश्नेन मतु
प्लोपं विनापि द्रव्ये प्रवर्त्तमानो नीलादिशब्दो ज्ञीतिस्य रूपमेवावसाययते। तस्माद्गौरवस्य प्रामाणिकत्वान्मदनु
मानं न प्रतिकूलतर्कपराहतं त्वदनुमानमेव तद्बाधितमिति समी द्रव्यपर्यन्तनीलादिशब्दसद्भावे प्रमाणा
भावोऽप्रयोजकः किं तु गुणविशिष्टरूपेण द्रव्यपर्यन्तस्य तस्य सद्भावे न वा व्यतिरेकासिद्धमित्यादिनाह किं गु
णविशिष्टरूपेण द्रव्यपर्यन्तस्य तस्य सद्भावे प्रमाणं तस्य नीलत्वजातिविशिष्टे तत्र शक्तिसद्भावे प्रमाणापे
नापि चारितार्थ्यान्न लाघवेन साक्षात्परंपरया साधारण्येन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वमात्रस्य शब्दवाच्यत्वप्रयोज
कतया नीलत्वजातिविशिष्टे द्रव्ये तस्य शक्त्यवच्छेदं भावेन तत एव तस्य वार्त्तिकस्योपपत्त्या नीलगुणविशिष्टे वि

द्रव्ये शक्त्यंतरकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्। अव्यतिरेकस्य नीलो गुणः इति गुणस्यैव नीलो घटः इति द्रव्यस्या-
पि गुणगतनीलत्वजात्याश्रयतया प्रतीयमानत्वेन गुणगुणिनोर्व्यतिरेकाद्भेदानुगुणः इव द्रव्येपि मतु-
प्लोपं विनैव सितिच्छत्री लोघटः इति व्यवहारे न प्रयोजकः इति शंक्यामुद्राव्यघटस्य नील इति गुणगुणिनोर्भेददृ-
ष्टेनीलो घटः इति प्रतीतिः परंपरया नीलत्वाश्रयविषयेति द्रव्ये नीलगुणवैशिष्ट्यस्य प्रबोधयितायां गुणवि-
षयान्नीलादिशब्दात्प्रत्ययः श्रामो नज्ञोपानुशासनमिति परिहारार्थत्वोपपत्तेः। तस्मात्त्वदनुमानं प्रतिकू-
लतर्कबाधितं मदनुमानं च न तद्बाधितमिति अवष्टंभी। द्रव्यस्य नीलत्वजात्याश्रयत्वे स्यादेतदेवं तत्त्वेव नास्ति
प्रमाणाभावात्। न चाश्रयाश्रयिभावमात्रमाश्रयत्वद्वारमवस्याश्रय इति नियमोस्ति। रूपत्वघटत्वादिकं प्रति घटभूतला-
दीनामनाश्रयत्वात्। न च नीलो घटः इति प्रतीतिबलादेव घटस्य नीलत्वाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं तस्य द्र-
व्यविषयत्वसमनुत्वं नप्रयोगसमानार्थविसारात्। न हि द्रव्य एव तत्तुल्यप्रयोगस्य कृते विषये विना विषयांतरक

ल्पनं युक्तं । अतः शक्यं न एकल्पना गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् मदनुमानं न प्रतिकूलतर्कपराहतं तत्त्व
दनुमानमेव तद्बाधितमिति नवमी ॥ अथ दशमी घटस्य नीलत्वाद्यथत्वे मा भूत्प्रमाणं जगं वैषाण्ण नीलो
घट इति अन्वयव्यतिरेकप्रयोग एव तत्र प्रमाणं । तत्र नीलशब्दस्य नीलगुणाद्विप्रयोगसाम्येन नीलत्ववैशि
ष्ट्यविषयत्वात् द्रव्यविषयत्वं तु प्रमानुवंन प्रयोगसाम्येन नीलगुणवैशिष्ट्यविषयत्वकल्पने गौरवमित्यादि
वक्तव्य विदन्तु संधानमूलके प्रयोगे गौणादिशब्दानां गौणादिगुणेन तद्विशिष्टे शरीरे शरीरविशिष्टे जीवे जीववि
शिष्टेन्तर्यामिणि च शक्तिः कल्पनीयेत्येवं शक्तिचतुष्टयकल्पनाप्रसंगात् । न च तेषां साक्षात्गुणविशिष्टे एव श
क्तिः अन्यत्र लक्षणेति नोक्तदोषप्रसंग इति वाच्यं तथा सति तस्य पर्यवसानं दृष्टान्ते नैवान्तर्यामिणि सर्वशब्दपर्य
वसानव्यवस्थापनीयदृष्टान्तसंपादयितुं प्रवृत्तस्य सर्ववादस्य न स्यादिति कूलत्वापत्तेः न च साक्षात्स्वरूपपरसाधारण्येन नील
गुणवैशिष्ट्येनैवान्तर्यामिपर्यन्तं शक्तिरस्त्विति वाच्यं । तथा सति साक्षात्स्वरूपपरासाधारण्यगुणगणजातिवैशिष्ट्ये

नैवांतर्यामिपर्यंतं शांतिरूपपयपत इति शक्तिद्वयकल्पनस्यापि साफल्यात् न स्यादनेकशक्तिकल्प
नस्याप्रामाणिकत्वात् लघ्वनुमानं प्रतिकूलतर्कपराहतं मदनुमानेन तद्बाधितमिति। अथैकादशी। घ
टत्वनीलत्वजात्याश्रयत्वमखण्डं धर्मं परिकल्प्य नीलो घट इत्यस्य तद्विषयत्वकल्पनात् लक्षणस्यानी
लगुणादेर्विशिष्टस्यैव गुणेऽपि तद्विषयत्वकल्पनं न्याय्यः शक्तिचतुष्टयं तु न प्रसज्यते गुणगुणाविशिष्टच
समर्थितेन शक्तिद्वयेनैव सर्वनिर्वाहात् सर्वाधारस्यान्तर्यामिणो गुणस्यैव गुणगतजात्याश्रयतया गु
णशक्तेर्वान्तर्यामिणि प्रयोगनिर्वाहात् अर्श आद्यजन्तया जीवप्रयोगनिर्वाहात् अर्श आदिभ्योऽजि
ति सूत्रगृहीते अर्श आदिगणे पठितो वर्णविशेषवाचि शुक्लनीलगौरादिशब्दपरः तेभ्योऽज्विधानं शु
क्लादिगुणवद्द्रव्यविशिष्टवृत्तीति निर्वाहार्थमिति न्यासकृतोक्तत्वादतः शक्तिद्वयकल्पनस्य प्रामाणि
कत्वात्। अतिरिक्तशक्तिकल्पनागौरवप्रसंगाच्च मदनुमानेन· लघ्वनुमानं च तद्बाधितमिति। अथ द्वादशी

साक्षाद्गुणगणजातस्याश्रयत्वमेतत्पर्या। मिता तावदस्ति दूषणं परंपरयोत राश्रयत्वमिष्यते चेन्न तदापरंपराघट
कयोर्देहजीवयोरपि तदाश्रयत्वमनिच्छता विरत्नीकार्यमिति देहतुल्यन्यायतया घटेऽपि गुणगणजातस्याश्रय
त्वमिति दूषणं तदापादितमाकस्य धर्मान्तरकल्पनागौरवस्य च प्रसक्तिरेकशाक्तिपक्ष एव च पर्यवस्येदथापि गु
णविशिष्टे देहे एवैकशक्तिरस्तु यन्मते तत्तथा प्रतीतं विशिष्टेन तद्विशिष्टे च एवैकशक्तिरस्तु य
गतज्ञेति शक्तिचतुष्टयकल्पनागौरवमनिवार्यं अपि श्यायजं तत्तथावस्थितिर्जीवेऽपि किं विना निर्वाहो
पि नप्रज्ञप्तेव वर्णवाचिभ्यो ऽपि धानस्य प्रसुक्त्यादिगुणावनद्ध्य विशिष्टप्रतीतिनिर्वाहार्थत्वकल्पनायां प्र
माणाभावात्तस्मात्त्वदनुमानं प्रतिकूलतर्कनिमग्नमाननः। अथात्र यो दर्शी। अस्तु एवमेव गुणतथ्यत्वे इति
सूत्रे परमेश्वरस्यैव सर्वाधारकत्वमुक्तं न तु साक्षात्सर्वाधारकत्वमेव संभवति। अतस्तस्यावश्यं प्रसक्तादेव
नीलस्याधाधारत्वमप्यंगीकरणीयमिति नन्वत्र गुणशक्तिव्यतिरेकेण शक्तिकल्पनं प्रसज्यतेन वा गु

न्या. णाशङ्क्ये व घटे देहजीवतोऽस्य प्रयोगनिर्वाहो भवति गुणवाचिभ्यो ष्यञ्विधानं गुणवद्विशिष्टप्रतीतिनिर्वाहार्थमित्य
५६ वश्यं कल्पनीयं शुक्लं गुणविशिष्टेः प्रासादे विशिष्टे नगरे शुक्लं नगरमिति प्रयोगनिर्वाहार्थं तदिति न्यासकृते
वोक्तत्वात् अतो विजीवे विपन्नः शंकलत्वं न प्रसज्यते तस्मान्मदनुमानं न प्रतिकूलतर्कपराहतं त्वदनु
मानं तु तद्बाधितमिति। अथ चतुर्दशी। साक्षादाश्रय एव आधार इति न नियमः तृणावस्त्रान्तरितघटादिधारक
56 त्वस्य भूतलादिपर्यवसानदर्शनात्। पुरुषस्य घटादिधारणप्रयुक्तक्लेशोदयेन कूपाच्छादनेषु तृणेषु
कूपस्योपरि प्रसारिते वस्त्रे वा घटादिनिधाने सति तत्त्वस्यानन्तरं तत्पादीनां तद्धारणशक्त्यभावनिश्चयेन च
तस्यैव स्थानावस्थापादतः परमेश्वरस्य साक्षान्नीलत्वाश्रयत्वं नीलगुणाश्रयत्वं वानाभ्युपेयमिति न गुणशब्दा राम.
गुणिशब्दावाभ्याम् गुणवचनप्रयोगनिर्वाहः। वर्णवाचिभ्यो विहितस्याचो गुणवत्त्वमेवार्थः न तु गुणान्तरविशिष्टा ५६
शुक्लं नगरमिति आदिव्यवहारस्तु मदीयानगरस्य परंपरया शुक्लत्वजातसाश्रयतया निर्वाह्यत्वाद्दीसानु अर्शआ

द्यन्विधानस्य गुणवद्धिप्रसत्त्वमपहाय गुणवद्धिविशिष्टविषयत्वकल्पने गुणावृत्तिप्रसक्त्योरनिवृत्तेर्वाधा
धनालाभेननीलीनीलिकइत्यत्र विप्रयोगप्रसंगात् तस्मात्कृते गुणे निवृत्ताविभेदप्रसंगमभ्युपगच्छतां गुणवद्धिविशिष्टजी
वेतद्विशिष्टं तयोर्निमित्तं च पुनरविशत्तिद्वयकल्पनमापतेदित्यनिवार्यगौरवं अतस्तदनुमानं वाधितम
दनुमानमिति। अथ पंचदशी। धारकमात्रस्य सा साद्याधारकत्वनियमाभावे विश्लेषपादानतया धार
कस्यास्तीति नियमः सर्वोपादानं च परमेश्वरः अतस्तस्य नीलत्वनीलगुणादिकं प्रत्यविशेषसाद्याधारत्व
स्याव्यवस्थापनीयत्वात् गुणशब्दानां गुणिशब्दतया वा तस्मिन्वर्णे वाचि शिष्टप्रयोगो निर्वहतीति न तत्र
शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं प्रसज्यते। अन्विधानं गुणवद्धिधानमेवेति नियमो नाभ्युपगम्यते किं तु गुणादि
वेशिष्टविषयं चेत्सम्यगभ्युपगम्यते अर्थादादिगुणपठितेन वर्णशब्देन वर्णोपवृत्तेनेति सूत्रपठितेनेव गुण
शब्दानां गुणिशब्दानां च शुक्लादिशब्दानां ग्रहणादेवं च सतीति त्वयोक्ते बोधनं शुक्लं नरमिति। प्रयोगनिर्व

न॰ वा॰ ५७ ह्यस्य स्मर्यमाणत्वोपपत्तेरिति न गुणवृद्धिशिष्टे न गौणी वेच शब्दान्तरकल्पनागौरवं प्रसज्जेत तस्माज्जी
वे परमेश्वरे च विभिन्ने च शास्त्रान्तरकल्पने गुणवचनप्रयोगनिर्वाहात् मदनुमानं त्वदनुमानमिति। अथ यो
उक्तो। न सस्वपरिणामितयोपादानेन तस्यैवावस्थाविशेषविशिष्टस्य परिणामरूपस्यैकदेशं प्रति साक्षादा
धारत्वं नियतं यथान्तःकरणस्य स्ववृत्तिं प्रति न च परमेश्वरस्य तथोपादानं निर्विकारत्वात् किंतु ब्रह्मस्वाधिकर
णो ऽध्यासेन प्रपंचाकारपरिणामिचिद्रूपशक्त्याश्रयतया अतः परमेश्वरस्योपादानत्वेऽपि न साक्षा
न्नीलगुणाद्याश्रयत्वं वाच्यमिति न तेन जन्यगुणाश्रयकतया गुणिशब्दत्वाद्वा गुणवचनप्रयोगनिर्वाहः। परंप
रयानीलत्वाद्याश्रयत्वमवलंब्य तेन गुणशब्देन तन्निर्वाहः क्रियते चेद्गुणिनि प्रयोगोऽपि तथैव निर्वहतीति
न च गुणिशक्तिरपि नास्त्येतेनाञ्विधानं मतुब्लोपविधानवद्गुणवत् द्रव्यविषयमेव न तु गुणवद्द्रव्यतद्धि रम॰ ५७
शिष्टे मयड्विषयं अन्यथा मतुब्लोपविधानं तदुभयविषयमञ्विधानं केवलगुणवद्विषयमिति वैपरीत्यस्या

पिषत्वनापत्तेः गुणवद्विशिष्टविषयस्यापि कस्यचिन्मत्वर्थीयप्रत्ययस्य कस्यनेगोरुत्रभार्यादिमत्सुपि
तृमत्रीदिषु गोरोपमिति व्यवहारापत्तेः गुणवद्विशिष्टविषयत्ववत् तद्विशिष्टविषयस्यापि कस्यचित्कल्प
पितुं शक्यतयान्तर्यामिण्यपि गुणवचनानां शक्यत्वसिध्यापत्तेश्चाशाकसे तेहि गुणिदेहादिशब्दान्ते। रादिशब्दा
दृष्टौ आयचादेहविशिष्टजीवस्य हृणोपपत्तितन्तोमनुष्योपेनान्तर्यामिणि अपि प्रयोगनिर्वाहः कर्तुं पत्वर्थीयप्र
त्ययान्तात्सुवन्नकृतेसरूपस्य प्रत्ययान्तं रस्यानिष्टात्वपिदं हिमतीशालेस्यादेतत् तद्रूपस्यतस्य संज्ञातिपत्रत्वात्
।स्यास्यास्वपरंपरयावागुणागतजातस्वत्वेनगुणशक्तिरेवपरमेश्वरसाधारणीसिद्धतां। इतिशंकानुशासनेव
निरस्ता। नचयदादीनां परंपरयागुणगतजातस्वपलाभावेविपरमेश्वरस्यपरंपरयात्तदाश्रयत्वमस्त्येवान्य
थानद्वारकत्वाभावप्रसंगादितिवाच्यं तथा सतिपरंपरायघटकयोर्देहजीवयोरपितथातथा तदाश्रयत्वस्यल
सत्त्वायावत्रत्वेनतन्तृक्शिरेवन्यायतो स्येनयदादिषुपितन्तृहिसरूपनापस्यानवगुणशक्तिमित्वायागुणि

न.वा. ५८ शशाङ्केऽप्यस्तीति द्विप्रसंगान्नग्रहत्वे सत्यापत्तिनिद्रव्यस्य धारकापेक्षणोऽनस्य धर्म्यस्यपमात्रनिहत्ते भूआत्म
दिभूमदनपेक्षणात्तचान्मात्रत्वेऽन्तर्यामिणः परमेश्वरस्य सर्वेशत्वाच्यत्वमिष्टमात्र पामत्वर्थीप्रस
यादिसाध्यनिर्वाहदुर्णशामपहाय गुणवचनानां गुणगुणिनोरैक्यशक्ति विशिष्टे जीवे जीवविशिष्टेऽन्त
र्यामिणि च भिन्नाभिन्नाशक्तिरप्युपपन्नैवेति अनिवार्यशक्तिचतुष्टयकल्पनागौरवमिति त्वद्रुः स्थितं।
58 मदनवाधितं तस्मादुक्तगौरवपरिहाराय वानीलो घटो मम देहो गोऽहमित्यवतीति व्यवहाराणां परपर्या
गुणगतजातौ शक्यत्वमभ्युपगम्य गुणशक्तिरेव गुणिषु देहादिषु देहविशिष्टेषु जीवेषु जीवविशिष्टेषु
न्तर्यामिणि च प्रसक्ता भवतीत्येकशक्तिपक्ष एवाङ्गीकर्तव्यः। अत एव पंचपांडुरहं वक्तारहं श्वेतोऽहमधीरे
हमित्यजन्तत्वादिसंभवनाद्ध्रुहितवतीति व्यवहारेष्वेषैव गतिः समाश्रयणीया नहि देहात्मभ्रमसमये रम.
वपांडुरहमित्यादिव्यवहारः देहविविक्तात्मज्ञानसमये प्युक्तजन्तत्वादिसंभावनाऽस्य दृगोचरादिशब्दव ५८

हारमात्रमिति त्वत्कल्पितमर्यादानुसारेण नियतं तु शाक्तिरेतेनात्कस्य धर्मित्वकल्पनागौरवशंकापि
निरस्ता वक्ष्यु गृहमित्यादिव्यवहारे श्रुतकल्प्यनावृक्षभावात्। शक्तिचतुष्टयकल्पनापेक्षया गौरवस्य त्वा
घवस्यैव त्वात्। एवं च गुल्मं नगरमित्यादिव्यवहारेष्वपि गुल्मत्वादिप्रकारेण संबंधाश्रयत्वमेव गतिः। तत्रापि हि
पांडुनगरमित्यादिनगरमदृष्टं तन्नगरमित्यादिव्यवहारेष्वेव गतिरवश्याश्रयणीया। तथैव पुष्पदहनमदृष्ट
तवनमित्यादिव्यवहारो दृश्यते। यदि त्वेकदेशस्थानां वृक्षाणां वनशब्दार्थत्वात्तेषु साक्षादेव पुष्पदहनादि सं
बंधोऽस्तीति उच्यते तदान्यायतोऽस्यासत्संख्यासन्निवेशविशिष्टगृहाणामेव नगरशब्दार्थतामापद्येरन्निति तेषु
साक्षात्कुल्यादिगमनसंबंधसत्त्वात्। गुल्मं नगरमित्यादिव्यवहारनिर्वाहार्थं च तन्निधानसमूहगुल्मावद्भूमविषयक
त्वकल्पनं दुराशानिरालंबनास्यात्। नगरे गृहा इति व्यवहारात् गृहविशेषाणामाश्रयः प्रदेशो नगरं भवे
त् चैवं वने वृक्षा इति व्यवहारात् वृक्षविशेषाणामाश्रयः प्रदेशो वनमिति तुल्यं तस्माद्दहनपुष्पितत्वव्यवहारौ तौ

न·या·
५९
59

ल्पात् अपि नगरशोभ्यादिव्यवहारः परं परासवं धावलं पुनः एतेन वर्णो वर्णेनेति सूत्रगतेनेव अर्थो आदि
गणगतेनापि वर्णशब्देन गुणशक्तानां गुणशक्तानां च शुक्लादिशब्दानां ग्रहणमवर्जनीयं मिस्यपिशं
कानि गणाय यथा वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् चेति सूत्रगतेन धर्मिपरदृढादिशब्दसाहचर्याद् गुणशक्तानामेव ग्र
हणं तथात्र पूर्वोक्तबाधवशात् अवेन कपाटलिक्षुसमवर्णात्वेन तत्कपाटलिक्षुम मितितदुदाहरणाव
देतदुदाहरणस्य कस्यचिदुभयविषयशुक्लादिशब्दग्रहणापेक्षस्यादर्शनाच्च। अत्रगुणशक्तानामेव ग्र
हणमिस्यपपत्तेः। न च मनुष्योपि मेव गुणविशिष्टप्रतीत्युपपत्तेरभिधानं गुणवद्विशिष्टविषयमेव
स्यादिति शंकनीयं तथा सति गुणवद्विषये प्राप्तयोर्द्विनिष्ठनोरेव बाधनाभावप्रसंगस्य बाधकस्योक्तत्वा राम·
त्तु पमनुवंतस्याजंतस्य च शुक्लादिशब्दस्य रूपाभेदेपि अर्थाभेदेपि वक्तव्यमायेनस्य पविशेषपि अर्थं प्र ५९
त्ययभेदविधानोपपन्नेश्च। तस्मादेकशक्तिपक्ष एव श्रेयान् इत्सन वधः पंथाः। इत्येकशक्तिपक्षश्रेयस्त्वा

दः। केचित्तु गुणवचनानां शब्दानां गुणविशिष्टे शक्तिमभ्युपगम्य तद्विशेषणतो गुणेऽनित्यत्वादिप्रयो
गगतः नीलवादिशब्दानां गोत्वादिद्विविलक्षणत्वं वदन्ति तन्मते शक्तिस्तु गुणविशिष्टेऽपि न विशेष्यम्प
न्तिकिं तु तत्तद्गुणविशिष्टशरीरविशिष्टजीवविशिष्टान्तर्यामिणि पर्यवस्यतीति तथैव वैरिष्यते अत
एव नेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु योगेषु यागाद्यधिकारिसमर्पकाणां स्वर्गकामादिशब्दानां अन्तर्यामिणि
शक्तावपि स्वर्गफलाभिलाषिणां तर्यामिणाई श्वरस्य यागादिप्रवृत्त्यसंभवात्मुख्यार्थानुपपत्त्या तद्विशेष
णे स्वर्गादिकामनावति जीवे लक्षणेत्याहुः तन्मिममन्तर्याम्येकशक्तिवादं निरस्यितुं कथावतरयति तत्र नी
लगुणो न स्यात् तं अगुणनीलशब्दशक्तिविषयः नीलशब्दशक्यजातिविशेषवत्त्वमिति प्रत्ययमात्रस्थ्या। अप्रयो
जकमिदमनुमानं सहोपवत्त्वादिशब्दानां स्वशक्यविशिष्टवादे शोषणसत्ताभावत्ववत्त्वादिप्रविश
क्तिवदिहाप्युपपत्तेः। तस्मान्नीलगुणः स्यात् अगुणनीलशब्दवाच्यः नीलगुणत्वविशिष्टान्यावृत्तियोगि

कमेदप्रतियोगित्वात्, यन्नीलगुणानद्विशिष्टान्याप्रतियोगिकभेदप्रतियोगी तत्सामान्ये गुणनीलशब्दशक्यं प
यथा नीलगुणविशिष्टमिति द्वितीया। नाप्रयोजकं मदनुमानं सत्तादिषु तद्व्यवहारादिदर्शनेन प्रमाणा
शारणं वृत्तो न भिन्नाभिन्नत्वे यत इति मायमनुरूपसत्तादिस्थित्यभ्युपगमात् सत्तादीनां प्रवृत्तिनिमित्तवत्तां
सामान्ये गुणसदादिशब्दशक्यत्वेपि नीलगुणहीनां नीलगुणादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयतया सामान्ये गु
नीलादिशब्दशक्यत्वं न संभवतीत्येवं रूपानुकूलतर्कसद्भावात्, गुणगतनीलादिजातीनामपि नीलादि
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पने गौरवात्। नो नाप्रयोजकं मदनुमानं। त्वदनुमानमेव सप्रयोजकं गुणानां प्र
वृत्तिनिमित्ताश्रयतया नीलादिशब्दशक्यत्वेपि गुणानां तदनाश्रयतया तदशक्तौ लोपपत्तेरिति तृतीया॥
अथ चतुर्थी॥ त्वदनुमानं तावदप्रयोजकमेव नीलादिगुणानां प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयतया नीलादिशब्द
कार्व्यपयत्वात्तेः। न च तदसिद्धिः नीलो गुण इति सार्वलौकिकव्यवहारोपपत्तये नीलत्वादिजातीनामपि तस्य

हत्ति निमित्तत्वाभ्युपगमादिति॥ अथ पंचमी॥ नीलत्वादीनामपि तत्स्ववृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमे गौरवं म
वेन॥ नीलो गुणः इत्यादिव्यवहारस्तु गोर्निरूपेणादिव्यवहारेण गोशब्दस्य गोत्वइव नीलादिशब्दानां गु
णे मुख्यत्वात्प्राभ्युपगमान इति॥ अथ षष्ठी॥ उक्तगौरवं न दोषः मतुब्लोपानुशासनप्रामाण्यस्य प्रामाणि
कत्वात् तत्सिद्धिश्चास्वनीलादिगुणविशिष्टद्रव्यप्रतीत्यर्थं तेन तत्प्रकृतीनां नीलादिशब्दानां गुणे मुख्यशक्तिः
सिद्धेन रूपवानित्यादिमतुबंतप्रकृतीनां रूपादिशब्दानामिवेति॥ अथ सप्तमी॥ मतुब्लोपानुशासनेन
नीलादिगुणविशिष्टप्रतीत्यर्थं किंतु गुणिविषयाणां तेषां विशेष्यलिंगग्राहित्वसिद्ध्यर्थं स्वरलिंगवि
शेषार्थमतुब्लोपानुशासनाविशिष्टवाचकत्वं तु तदा यत्तेन मन्महे इति हि तन्मते न स्मान्मतुब्लोपानुशा
सना [redacted] नुसारेण नीलादिगुणानां न नीलादिशब्दशक्
त्यसिद्धिरिति नाप्रयोजकं मदनुमाने त्वदनुमानमप्रयोजकं मदनुमाने त्वदनुमानमप्रयोजकमेवेति॥ अथ

न॰वा॰ ६१ ष्टमी। स्वरविशेषसिद्ध्यर्थं मतुलोपानशासनमिति तावदयुक्तं नीलादिशब्देभ्यो मतुल्लोपाय तत्स्वरविशेष
सिध्युदाहरणस्य कस्यचिददर्शनात् लिंगविशेषसिध्यर्थमित्यपि नयुक्तं। शब्दस्वाभाव्यादेव तत्सिद्धेः
दृश्यन्ते हि शब्दाः स्वभावादेव केचिदर्थेऽव्यवस्थितैकलिंगाः। अन्यत्र हि लिंगाः अपरत्र त्रिलिंगाश्च एकस्मि
न्नेवत्वर्थे केचन शब्दाः स्वभावात् द्विलिंगाः त्रिलिंगाः [redacted]
61 श्च भूयांसः अर्थभेदेनव्यवस्थिताः। व्यवस्थितलिंगत्वेकानुपपत्तिः। तस्माद्व्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् इति
मतुल्लोपानुशासनवैयर्थ्यशंकोत्तरेण दृष्टो व्यतिरेक इति शब्दवार्त्तिकेन नीलो घट इति अव्यतिरेकवत्
घटस्य नीलो गुण इति व्यतिरेकस्यापि दृष्टत्वात्। नीलादिशब्दानां गुणोपविष्टानां अंगशक्तिसद्भावात्
गुणशब्दानां तेषां द्रव्यपर्यन्तत्वविवक्षायां मतुपः प्राप्तौ मतुल्लोपानुशासनं सार्थकमित्येवमर्थं केनोक्ता। राम॰
तिमतुस्तस्य मतुल्लोपानुशासनस्य तदेव प्रयोजनं कस्यचिदुक्तमिति। अथ नवमी। मतुल्लोपानुशासनं लिंगवि ६१

शेषणसिद्ध्यर्थमित्येववाच्यं। अर्शआदिगणे वर्णशब्दपाठेन वर्णविशेषवाचिभ्योऽभिधानस्य मत्वर्थीयप्रत्ययां
तरबाधकतया गुणविशिष्टबोधनार्थं मतुपः प्रसक्त्यभावात् तद्बाधकतायां मतुरिति ठनादिनिःसूत्रात् इतिठ
नोरपि प्राप्त्यानी। लीनीलिकइत्यपि रूपांतरसिद्धिप्रसंगात्॰ मतुपइव तयोर्लोपानुशासनाभावात् दृष्टोऽप्यति
रेक इति वार्त्तिकं तु मुख्यपरिहारपरं न भवति अतएव तदनंतरं प्रवृत्तेन तथा च लिंगवचनसिद्धिरितिवार्त्तिकांतरे
ण मतुल्लोपानुशासनस्य लिंगविशेषादिसिद्ध्यर्थत्वमेवोक्तमिति॰ अथ दशमी नीलादिशब्देभ्यो मतुपः प्रसक्ति
र्नास्तीत्येतदर्थमिति तु अभिधानस्य मत्वर्थीयप्रत्ययांतरबाधकत्वाभावात् प्राणिस्थाद्दातो लजन्यतरस्यामिति
सूत्रगतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वत्रैव मत्वर्थीयप्रकरणे मतुप्समुच्चयार्थमनुवृत्तेरिष्टत्वात् तत्र तदनुवर्त्तमान
स्यापि तस्य क्वचित् क्वचिन्मत्वर्थीयानेकप्रत्ययप्राप्तौ तत्रैव नियमनं सामर्थ्यात् अनभिधानाद्वा बाधकमतेऽपि गुण
वचने प्रतत्तद्बाधनांगीकारे तल्लोपविधायिप्रमाणाभावमात्रैकल्प्यप्रसंगात् न च लिंगादिसिद्धिमात्रं तत्प्रयोजनं। लुप्तस्या

पिपत्तस्य स्वार्थवत्त्वावश्यंभावेन तन्मात्रस्य तत्फलत्वासंभवात् तस्याप्यङ्गजन्यत्वेन सिद्धिसंभवाच्च । न चैवं तर्हि
नैष्ठेपत्यमेवाभ्युपेयतः इति वाच्यं तथाप्यवप्रत्ययप्रकृतीनां गुणशक्तेः । इति स्थेय तथाभाष्यकृदनुमोदितस्य त
स्यैवैफल्याभ्युपगमस्ताहृतस्य निःफलत्वात् तस्मान्नीलादिशब्दानां निरूढेषु गुणेष्वपि शक्तिरस्तीति तेषां द्रव्यपर्य
न्तत्वविवक्षायां मतुपः प्रसक्तो लुदश्च वर्णार्थेत लोपानुशासनमिसेवं सिद्धो व्यतिरेकः इति वार्त्तिकोक्तं तस्य फलमव
श्यमभ्युपगंतव्यं लिंगवचनसिद्धिवार्त्तिकं त्वानुषंगिकप्रयोजनाभिप्रायं एवं च नीलादिशब्दानां नीलादिगुणाद्व
न्नहि शिष्टेः शरीरे शरीरविशिष्टे जीवे जीवविशिष्टे तत्पर्यमित्रो शक्तिः स्यादिति तेरावापादनमिष्टमेव । प्रामाणिक
त्वात् अथ स्मृत्या सर्वेषां शब्दानां अंते पर्यमित्रपेव शक्तिरस्तु ततः सर्वत्र लक्षणोऽस्त्वभ्युपगमे वह्नमीमांसाधिकरणोक्तन्या
विषयकत्वाति लिंगादिमूलकानां पूर्वपक्षाणामनुत्थानप्रसंगात् तस्मान्मतुल्लोपानुशासनशास्त्रानुसारेण
नीलादिशब्दानां नीलादिगुणेषु शक्तेः तदनुगुणप्रवृत्तिनिमित्तस्यावश्यमभ्युपगंतव्यत्वात् तेषां शक्यविषये क

देशस्यापि सत्त्वादिव्याप्येन शक्यत्वमुपपद्यत इति अप्रयोजकं त्वदनुमानं मदनुमानमेवोक्तरूपतर्कसध्रवा
त्प्रयोजकमिति। श्विङ्कुनीलादिशब्दानां नीलादिगुणेष्वपि शक्तिरस्तीति। इति गुणलक्षणापक्षनिरासवादः। ए
वं गुणवचनानां शब्दानां शक्तिवैचित्र्यादिना गुणेषु शब्दसामानाधिकरण्येन तद्व्यधिकरण्येन च प्रयोगः
संभवतीति। स्थिता वरुणयापि पिङ्गाक्ष्येकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्यगतमरुणयेति पदं पिङ्गाक्ष्येकहाय
न्येति पदाभ्यां सामानाधिकरण्येन स्वार्थं प्रतिपादयति उत व्यधिकरण्येनैवेति भवति संशयः। तत्र पूर्वमीमांसका
आहुः। एकहायनो यस्या इति योगिकोऽर्थः एकहायनीशब्दो धेनुशब्दवत् गोसमवेतयौगिकार्थप्रतिपादकत्वात्
गोरूपान्यपदार्थपरः। तथा चैकहायन्येति पदेनैकहायनत्वगुणविशिष्टगोः सोमक्रयभावनां प्रति करणत्वे
न प्रतिपाद्यते। पिङ्गाक्षीशब्दोऽपि बहुव्रीहिसमासत्वात् पिङ्गाक्षित्वगुणविशिष्टे कचिदन्यपदार्थे वर्तमानः समभि
व्याहृतपदान्तरोपस्थापितं गोद्रव्यमवलंबते तत्र तृतीया विभक्तिर्विशेषणविभक्तित्वात् प्रयोगसाधुत्वार्था विशेष्य

न॰वा॰
६३

विभक्तिप्रतिपादितगोद्रव्यगतकरणत्वानुवादिनी वा अरुणयेत्यत्र तृतीया विभक्तिस्तन्न तत्र करणता
नुवादिनी अरुणाशब्दस्य पिंगाक्षीति बहुव्रीहेरिव द्रव्यपरत्वावसंभावाभावेन उपात्तद्रव्यतया गुणमात्रपरत्वा
वसंभावेन तस्याश्च गुणस्य करणत्वप्रतिपादकत्वसंभवात् ततः तत्संभवे च कारके विभक्तेरनुवादकत्वेन वैयर्थ्यक
ल्पनायोगात् तस्मादरुणयेति पदं पिंगाक्ष्येकहायनीपदवैयधिकरण्येन वा कार्यप्रतिपादनोपयोगि तस्य तामां
सामानाधिकरण्यपरनीतिस्तु विभक्तेरेकनिबंधना ध्वांतिरूपेति वयं ब्रूमहे तत्र सामानाधिकरण्याबाधेन गुणग
तकरणत्वप्रतिपादकत्वसंभवात् तत्र न तद्बाधनं युक्तमिति अरुणयेति पदं पिंगाक्ष्येकहायनीपदसामानाधिकरण्ये
नैव वाक्यार्थप्रतिपादनोपयोगीति सिद्धांतमर्यादा कर्मैः। तमिमं सिद्धांतं व्यवस्थापयितुं कथयाप्रत्यन्तेऽरुणया पिं
गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्यात् तमरुणयेति पदं एकहायन्येति पदसामानाधिकरण्येन वाक्यार्थप्रतिपा
दकं उदाहृत्य वाक्याभ्यासे एकहायन्येति पदं भिन्नं तत्रीयं तत्राप्यरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति या काम्रा

राम॰
६३

63

नैकहायन्येतिपदाद्भिन्नं तृतीयांतं तदेकहायन्येतिपदस्य सामानाधिकरण्येन वा कार्थप्रतिपादकं यथा पिंग
क्ष्यैतिपदमितिप्रथमाकक्षा गुणाद्द्व्यरूपभिन्नार्थप्रयोररुणैकहायनीशब्दयोः सामानाधिकरण्यासंभवा
त् वाधितमिदमनुमानं। न च गुणवचनानां केवलगुणाद्यवगुणिन्यपि सामर्थ्यं तद्वाचात्वायन्यत्वमाल
भेतेत्यादिवैदिकप्रयोगेषु श्वेतादिशब्दानां द्रव्यपर्यन्तत्वस्यनेमिनिकेकार्यतान्ना हन्ते स्पातद्दापत्तेरिति दर्शमा
ध्यायाधिकरणे व्यवहृतत्वाच्च। अरुणाशब्दस्यापि द्रव्यपर्यन्तत्वमिष्यतां अतो नास्ति सामानाधिकरण्यवाध
इति वाच्यं। परान्तरेणानुपात्ते हि द्रव्ये गुणवचनानां द्रव्यपर्यन्तत्वं न तूपात्तेऽपि घटस्य शुक्लो गुणः एतद्दूपस्य नाम्नूपि
ष्टं रूपं यद्गोहितमित्यादिलौकिकवैदिकप्रयोगेषूपात्ते द्रव्ये तेषां केवलगुणपरत्वदर्शनेन न तथैव जुष्टान्निसिद्ध
त्वात्। तथा च श्वेतमालभेतेत्यादौ पदान्तरेण द्रव्यविशेषानुपादानात्। श्वेतशब्दस्य गुणवत् द्रव्यपरत्वेऽप्यत्रैकहा
यनीशब्देन द्रव्यविशेषोपादानात्। अरुणाशब्दस्य केवलगुणपरत्वं युक्तं न च षष्ठ्यंते न द्रव्योपादानं केवलगुणे

न॰ चा॰
६४

64

रत्वे प्रयोजकमिति वाच्यं। लाघवेन द्रव्योपादानमात्रस्य तत्प्रयोजकत्वोपपत्तेः नच द्रव्योपादानमपि तत्र न प्रयो
जकं नीलो घट इत्यत्र व्यभिचारात् इति वाच्यं तत्र द्रव्यपरपदसामानाधिकरण्यस्य गुणपरत्वबाधकत्वेन तत्
त्त्वसत्त्वात् षष्ठ्यंतपदेन द्रव्योपादानं गुणपरत्वप्रयोजकमिति वदतापि घटस्य नीलो मा इति अत्र व्यभि
चारवारणाय तत्र तद्बाधकत्वकल्पने गौरवस्य प्रयोगं तत्व्यत्वात् न चैवं तर्ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्येत्यत्रापि
सामानाधिकरण्यं तद्बाधकं स्यादिति वाच्यं तत्र कारकविभक्तेः सामानाधिकरण्यबाधिकायाः सत्त्वादन्यथा
कारकविभक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः घटस्य नीलो मा इत्यत्र तु नीलो घट इत्यत्रेव न कारकविभक्तिरस्तीति किंचोभयत्रा
पि सामानाधिकरण्यबाधे वाक्यभेदः स्यात्। अरुणया वाक्ये तु न तत्प्रसक्तिरस्ति। आरुण्येन यथोक्तगुणके राम॰
न गोद्रव्येण च विशिष्टयाक्रयभावनया विधातुमशक्यत्वात् कारकविभक्तिसत्त्वेपि वाक्यभेदप्रसंगेन सामा ६४
नाधिकरण्यमिष्यते यथा नीलं घटमाहरेत्यादौ यत्र तु कारकविभक्तिरस्ति वाक्यभेदोपि न प्रसज्यते नीलेन घटेन ज

लमाहेरस्यादेरनथाभूतमुदाहरणमरुणीयाक्रतुल्यमक्रर्नवोदाहरणद्वयेप्यमूर्त्तस्यगुणस्यक्रियासाधन
त्वासंभवोदोषःसाक्षात्तदसंभवेपिद्रव्यपरिच्छेदद्वारेणतत्संभवान्नचतथापितिद्रव्यांतरस्यापिद्वारत्वप्रसक्तिः
वाक्यार्थप्रतीतिवेलायांद्रव्यगुणयोःपरस्परान्वयंविनापस्यैकंक्रियासाधनत्वपान्वयेपिद्रव्यस्यपरिच्छेदगुण
कारस्यानुगुणस्यद्रव्याकांक्षयाचयथ्यादार्थिकपरस्परान्वयोपपत्तेःतस्मात्सामानाधिकरण्यासंभवादनुमा
नमिदंबाधितमेवप्रसत्नुमानेचारुणावाक्यान्नानमरुणयेतिपदैनैकहायन्येतिपदसामानाधिकरण्येनवा
क्यार्थप्रतिपादकंनतदेकहायनीपदसमानाधिकरणंसत्वाक्यार्थप्रतिपादकंअरुणात्राशोभनेपादइति
लौकिकवाक्यगतमरुणात्रेतिपदंयथेतिएवंद्वितीकस्याअथतृतीयाप्रतीयमानसामानाधिकरण्याबा
धेनवाक्यार्थनिर्वाहेसंभवतिनतद्बाधनंयुक्तंनचकारकविभक्तिसाकल्यायतद्बाधनंअरुणाशब्दस्यगु
णागतजात्यैवप्रवृत्तिनिमित्तेनद्रव्यपर्यंतत्वमितिपक्षेगुणागतजातेःद्रव्येपरंपरासंबंधघटकतयाअर्थास्त्रि

न॰वा॰ ६५ 65

नेगुणो कारकविभक्त्यर्थसंक्रमोपपत्तेः आद्ये प्रथमषष्ठ्या कृत्यालं निर्वपेदित्यत्रात्मार्थस्याविधेः प्रकृत्यर्थनिर्वा
पमतिलंघ्य द्रव्यदेवतासंबंधाक्षिप्तियोगे संक्रांत्यभ्युपगमात्तत्र स्वगुणेन प्रवृत्तिनिमित्तेन द्रव्यपर्यंतत्वमि
तिपक्षे विशेष्यमतिलंघ्य विशेषणेन तत्संक्रमोपपत्तेः चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति संख्यामुष्टिरूपकारकद्वयवि
शिष्टनिर्वापविधौ चतुर इति द्वितीयोक्तकारकत्वस्य तस्यानियतद्विकेन विशेष्यत्वाभिहितं तत्समभिव्याहृतमुष्टि
द्रव्यस्य संख्येयमतिलंघ्य तद्विशेषणीसंख्यायां संक्रांत्यभ्युपगमात् आहृणाद्यसूत्रे अर्शआद्यजंततया द्रव्यपर्य
तत्वमितिकल्पने विभक्त्यर्थस्य तद्धितार्थमतिलंघ्य तत्प्रकृत्यर्थे संक्रांत्युपपत्तेः दंडी छत्रेणं न त्वाहेत्सादोन तथादर्श
नात्तत्रलुप्तमतुवंतत्वकल्पने लुप्तस्य मतुपार्थः प्रकृत्यैव विशेषतः शक्त्यालक्षणया वा बोधनीय इति तमपहाय
तत्सामान्यशक्त्युपस्थापितेन गुणेन विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तेः लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरंती ग॰म॰ ६५
ति श्येनयागे वेशप्रिकांगविधायके वाक्ये लोहितवस्त्राश्रितबहुव्रीहिसमासवर्णिपदयोः सामानाधिकरण्यमनि

वीहर्थे लोहितशब्दस्यावयववृत्त्याद्रव्यपर्यन्तत्वमनुल्लोपेन निर्वाह्यमिति तत्र प्रष्ठतेः सामान्यविशेषवह्नि
म्यामुपस्थाप्ययोर्गुणद्रव्ययोर्मध्ये द्रव्यमपहाय गुणे विधिसंक्रान्तिसंप्रतिपत्तेः अरुणापदे गुणपरमेव गुणा
गुणिनोरभेदोपचारेणारुणैकहायन्यैरिति पदयोः सामानाधिकरण्यमिति निर्वाहे ऋजुनैव मार्गेण गु
णैकरणकारकत्वान्वयसंभवात् न चैतेषां पक्षाणां मध्ये विशेष्यं विहाय विशेषणे विभक्त्यर्थान्वय इति प
क्षेपि पिंगाक्ष्येति पदेपि तथात्वापत्तिर्दोषः इष्टापत्तेः न च रुणयेति पद एव चकारकविभक्तिः साफल्यं नेतव्या । न पिंगा
क्ष्येति पदे तस्याविशेषहेतुरस्ति न चारुणपदस्येव पिंगलस्य विशिष्टस्याक्ष्णः क्रयसाधनत्वं न संभवति । न चान्यदीयस्यापि पिंग
लस्य विशिष्टस्याक्ष्णः उद्धृतस्य क्रयसाधनत्वं संभवति अश्वशफेन क्रीणातीति वाक्यादश्वशफस्येवेत्यारुणपदस्य च तस्य च
नियमेन गोद्रव्यान्वयापेक्षा न स्यादिति वाच्यं । अर्थतः सातंत्र्यसंभवे पि बहुव्रीहिसमासेन गोद्रव्यविशेषणीभूतस्यैव त
स्य समर्पणात् तस्मात्सामानाधिकरण्यस्यात्रासंभवाभावान्नास्ति मदनुमाने बाधकशंका त्वदनुमाने तत्र योजकं त्वरुणा

न० वा०
६६

66

न्नाशोमनाइलोधिकयाके एकहायनीपदाभावादिमनिच्प्रत्ययसत्त्वाच्चात्र तत्सामानाधिकरण्येन वाक्या
र्थप्रतिपादकत्वाभावेऽप्यरुणैकहायन्येत्यत्र वर्णेन तत्सामानाधिकरण्यविरोधिनो भावप्रत्ययस्याभावेन वा
त्र तत्सामानाधिकरण्येन वाक्यार्थप्रतिपादकत्वोपपत्तेरिति। अथ च नु। अरुणाशब्दस्य गुणमात्रपरत्वमं
गीकृत्यार्जवेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयसंगमनपाठमानपदस्कंतिनिर्वाहोपपत्तौ णारूपपदार्थेन सामाना
धिकरण्यनिर्वाहाय लक्षितायास्संभंगो न युक्तः। अभेदोपचारकल्पने तु उपचार एव दोषः। अतो न तत्सामानाधि
करण्यं न संभवतीति बाधितमेव तदनुमानं मदनुमानं चामाप्रयोजकं। तृतीयार्थस्य करणत्वस्य सारस्येन गु
णसंगते रूणाशब्दस्य गुणमात्रपरत्वस्य पावेय्याधिकरण्य एव संभवादिति। अथ पंचमीकल्पाद् इह सामानाधि
करण्ये नैकविभक्तित्वं न पदद्वयसामानाधिकरण्यमात्र निबंधनमिष्यते किंतु स्त्रीलिंगारुणाशब्दस्योपनी
तं स्यात तच्छे गुणमात्रपरत्वे हि तृतीयादुत्कारः पुंसीस्तु शाब्दानान्तु स्त्रीलिंगता स्यात् अतः सामानाधिकरण्यमे

राम०

षाप्युपगंतव्यमिति नेदमनुमानं बाधितं तदनुमानत्वप्रयोजकमिति। अन्यत्रवैयधिकरण्येप्यत्रोक्तरीत्या
सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति। अथ षष्ठी। गुणेषु प्रयोगसाधुत्वे वलिंगादीनि नार्थसाधूनि न हि गुणेषु पुंस्त्वा
मुख्यं स्त्रीत्वमपि तद्धर्मिष्वंगीकृतमेव शुक्लिकरणादिशब्देषु गुणवाचिष्वपि स्त्रीलिंगं दृश्यते तस्माद्गुणाश्र
ितत्वात्स्येन सामानाधिकरण्येनोपनीयते किं त्वेकविभक्त्यंतपदद्वयसमभिव्याहारमात्रेण। जिनस्यैकपद
श्रुतित्वात्तस्य विरोधिनोऽप्यौपचारिकत्वापादकत्वस्य च सागरवप्युक्तः अतस्त्वदनुमानं बाधितं मदनुमानं च
नाप्रयोजकं उक्तश्रुतत्वाद्वैयधिकरण्यावश्यंभावादिति। अथ सप्तमी। यदुक्तं प्रयोगे साधुत्वहलिंगं नार्थसाध्विति
तदयुक्तं। गुणेषु क्वाप्ययः पुंसीति अनुशासनविरोधेन प्रयोगसाधुत्वस्याप्यसिद्धेः। न हि करणादिशब्दसामा
न्यतो दृष्टमनुमानमनुशासनविरोधे प्रभवति तथा सति शुक्लादिशब्देषु पुंल्लिंगदर्शनेन करणादिशब्देष्वपि
कदाचित्पुंल्लिंगप्रयोगापत्तेः। न च कारकविभक्तिच यत्त्वारस्यास्मिन्नर्थेऽपि हेव स्त्रीलिंगशब्दप्रयोगस्य साधु

न. वा.
६७
67

त्वं षट्सख्यात्वमिति वाच्यं। उभयोरपि त्वदुक्तरीत्या स्वार्थस्य पृथक्त्वं समवेकस्मिंश्च स्वप्रयोगे साधुत्वं कस्य नामौचित्यात्

। अन्यथा लिंगमेवार्थसाधुत्वकारकविभक्तिः प्रयोगसाधुरिति वैपरीत्यस्यापि कस्मान्नाप्रसंगता। विशेषणविभक्तेः

साधुत्वं अर्थत्वस्यान्यत्र वक्तुमाः। क्रमतनयागुणपारशब्दस्त्रीलिंगादावकत्रस्य प्रयोगसाधुत्वस्य कस्यनीयतनयान स्येवौ

चित्यात्। च एतेन लिंगकारकयोः कारकस्य प्राधान्यात् कारकान्वयस्यास्यमेवानुरोद्धुमिति न च लिंगस्याप्राधान्येपि स्त्री

यामिति व्याकरणसूत्रभाष्यप्रोक्तरीत्यानन्यप्राप्तिः। यदि कस्त्रीप्रत्ययान्तनार्थत्वेन प्रथमस्मृतत्वात् प्रथमस्मृ

तस्य चाप्राधान्येपि तत्प्रथमपदेन प्रदृत्सादिसन्त्रेप्रायस्याविशेषणस्येव प्राबल्या ल्लिंगमेवानुरोद्धव्यमिति वाच्यं

लिंगस्य प्रथमप्राप्तिः यदि कस्त्रीप्रत्ययान्तनार्थोपि तत्प्रावल्यहेतोः प्रथमप्रतीतेरपि शिष्टेरहृत्यायेतितरां यावत्प्रयो ए म.

गे स्त्रीप्रत्ययस्य दायाः कारकस्येयाप्रवणेन दायं स्त्रीलिंगासाधारणेन विभक्तिविकारेण तेनैव प्रतन्दनं तरंतं ६७

नस्वपदं वा चकेन प्राप्ति यदि कार्थयोगं तकेनवा लिंगस्य प्रत्ययेन व्यत्वात् इति निरस्तं क्रमतकल्पयोः क्रमत [redacted]

स्ववलीयस्त्वात्तस्यातं अगुणगुणपरेषु शुक्लादिशब्देषु कचिदपि स्त्रीलिंगस्य लक्ष्यस्याभावात् लिंगानुशासनविरो
धेन कल्पनस्यायुक्तत्वाच्च अपि चाहुर्गुणशब्दस्य द्रव्यपर्यन्तत्वपक्षेपि वचनविभक्त्यन्वयस्यास्य विरोधाशंकावि
।न गुणमात्रपरो गुणशब्द इति पक्षे एकहायनीसामानाधिकरण्यपक्षेऽपि चारिकत्वापत्तिरेवात्र दोषः स च यु
क्त एव प्रतीयमानसामानाधिकरण्यस्यैतद्बाधनान्नन्मदोपचारिकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् किं चायमुपचा
रः सांप्रतिकलक्षणान्यायेनात्रैव न कल्पनीयः किं तु निरूढलक्षणान्यायेन रूढ एव तथा हि स्त्रियामिति सू
त्रे भाष्यकारैः स्त्रीत्वस्य टाबाद्यर्थत्वपक्षे तस्य स्वपरस्त्रीत्वात् एकत्वाच्च कुमारी कुमार्यौ कुमार्य इत्यादिषु स्त्री
लिंगस्य द्विवचनबहुवचनयोश्चानुपपत्तिमाशंक्य समाहितं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि
भवन्तीति यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबलाः इति यदसौ द्रव्यमाश्रितो भवति गुणः तस्य यल्लिं
गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवत्येवमिहापि द्रव्यमाश्रितं भवति स्त्रीत्वं तस्य यल्लिंगं वचनं च तत्॥ स्त्रीत्वस्यापि भवि

न॰वा॰
६८

ष्यतीति। अत्र हि शुक्लशब्दः केवलगुणपर एवोदाहृतः न तु द्रव्यपर्यन्तत्वे स्वत एव लिंगवचनयोरुपपन्नत्वेनाश्र
यणत्वयोरसमर्थनीयत्वात्। अतस्तत्र भिन्नार्थयोर्गुणद्रव्यशब्दयोः सामानाधिकरण्यमभेदोपचारावलंबनमि
त्यष्टमेवेति। एतेन अरुणाशब्दस्य केवलगुणपरत्वपक्षे न वापि स्त्रीलिंगमयुक्तमित्यपि शंका निरस्तापत्र
गुणवाचिनामोपचारिकं द्रव्यवाचिपदसामानाधिकरण्यं तन्नाश्रयलिंगानुरोधस्य शुक्ला शाटीत्यत्र लक्षितत्वा
त्तस्मात्प्रतीयमानसामानाधिकरण्याबाधनेन कारकविभक्त्यर्थसमर्थनोपपत्तेः न तद्बाधनं युक्तमिति अतो
मदनुमानेनवापि तं लब्धनुमानमेतत्प्रयोजकमिति। अथाष्टमी। सामानाधिकरण्याबाधनेन कारकविभक्ति
साफल्यसमर्थनमयुक्तं कारकविभक्तौ तत्वे क्रियापदान्वयस्य सामानाधिकरण्ये एकहापनीयदान्वयस्य च
वक्तव्यत्वात्। अरुणया क्रीणातीति अरुणापैकहायन्येति एवमेकस्य पदस्य युगपद्द्वयान्वयायोगात्। न च पर्याये
णोभयान्वयः एकस्माद्वाक्यात् क्रमिकार्थद्वयासंभवात्। न च वार्तिककारो रुणामेकहायन्योः पार्ष्ठिकान्वय

राम॰
६८

68

समर्थनानंतरं एवं च वाक्यगतमपि सामानाधिकरण्यं समर्थितं भविष्यतीत्यस्मात्तत्र विभक्तिस्कसानी
न्तक्रियान्वयविरोधमाशंक्याह क्रियापेक्षित एवायं संबंधः क्रियते तयोः न चानानुगुणत्वं हन्ति दुर्बलापि निरूप्य
त इति पर्यायेणोभयान्वयः स्वीकृत इति शंकनीयं । अकृत्याशप्रथमं निष्कृष्य गुणमात्रशक्त्या कृत्याणिममा
त्रविषयत्वेन कारकविभक्त्याक्रियान्वीतस्य पश्चाद्धात्विककाराभिमततया गुणिलक्षणयानस्यैकहायनीविशेष
णयान्वयासंभवात् । श्रीष्कानां युगपदावृत्त्या चार्थद्वयप्रतिपादकात्वस्वधात्विककारैरेवनामधेयवेदिकाद्विभुव
ऊपदेशे प्रतिपिंडुतात् । अस्मादेवैवेस्तादृशंयथसाहृणिसेकहायन्योरार्थिकपरस्परान्वयसमर्थनानंतरं प्रवृत्तत्वा
दन्ततं वै वा भ्रुत्र्यकथनपर इति नेन व्यत्र नः कारककविभक्तिसापस्य समर्थन प्रवृत्तस्य तत्वाये सामानाधिक
रण्यासंभवात्तद्वयमानें बाधितमेवमद्भुमानं च नापयोजकमिति । अथ पंचमी ॥ क्रियान्वयः सामानाधिक
रण्येन न विरुद्ध्यः पित्र प्रवृत्तिनिमित्तानाशश्यानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यं तच्चैकस्मिन्नेतिय

न० वा
६९

69

दोक्तमर्थैकत्वं नात्वेकं चेन्मुख्यं सामानाधिकरण्यमौपचारिकं चेदमुख्यमिति विशेषः द्विविधमपि सामा
नाधिकरण्यं प्रकृते संभवतीत्युपपादितं तद्द्विविधमपि क्रियान्वये सत्यपि नापैतीति न त्वाद्यपक्षानुसारेण
विशेषणीकारकविभक्त्यर्थसंक्रान्त्या द्रव्यपर्यन्तत्वं श्रवणात् शब्दस्यापैतीति न च द्वितीयपक्षानुसारेण तत्स्था
ऽप्रयलिंगग्राहित्वं क्रियान्वये नापैतीति न चानपेक्षमपि सामानाधिकरण्यं क्रियान्वये वाक्यार्थप्रतीत्यनुप
योगित्वात् तन्मित्वयं दोषः न हि तत्स्वताकार्थप्रतीत्युपयोगित्वपर्यन्तत्वमस्माभिः सिसाधयिषितं किंतु वाक्या
र्थप्रतीतिसमयेऽसत्वमात्रेण च तदनुपयोगिनापि किं तेन सामानाधिकरण्येनेति शंकनीयं प्रयोजनाभावेन
।लिंगविभक्त्योः करूप्यावगतस्यैतस्य प्रतिक्षेपायोगात् न्यायप्राप्तमेकहायन्योः परस्परान्वयस्याप्यलभ्य
त्वेन तन्निषेधादेतत्प्रयोजनत्वाद्येन च क्रियान्वये सति सामानाधिकरण्यस्य वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयो
गित्वमपि सामानाधिकरण्यं बलात् द्वयावच्छेदकतया प्रतीयमानत्वे सति वरुणस्य क्रियायोगपत्वेनापन्वय

संभवात्तत्रास्मदुपगंतव्यश्च पूर्वमीमांसकैस्सर्वैरपि तथाभ्युपः चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र यथा हि पांचमिके मु
ष्टिकपालाधिकरणे चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः न त्वेकैकमुष्टिनिर्वापाश्चत्वारः पदार्था अतो नैकपु
रोडाशास्विष्टिषु पदार्थानुसमयेनांगकये कर्त्तव्य स्थिते प्रतिपुरोडाशमेकैकमुष्टिनानुसमयो न कार्यः
प्रतिमुष्टि निर्वापपदार्थस्याभिन्नत्वाभावात् किंतु प्राथमिकस्य पुरोडाशस्य चतुर्मुष्टिनिर्वापे समाप्ते द्वि
तीयस्यारंभणीयः इत्येवं चतुर्मुष्टिनिर्वापेनानुसमयः कार्यः तावत् एकपदार्थत्वात् इति व्यवस्थापितं अत्र
त्रैयंबकास्समुच्चिपति । दाशमिके संख्यामुख्याधिकरणे चतुःसंख्याया मुष्टिद्रव्यशेषत्वं निराकृत्य निर्वाप
क्रियाशेषत्वसमर्थितं तथा च तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्रापि आहुतिक्रियान्वयिन्या त्रित्वसंख्यया आहुतिक्रिया
भेदवन्निर्वापक्रियान्वयिन्या चतुःसंख्यया निर्वापक्रियाभेदोपि स्यात् अतो मुष्टिनानुसमय इति पूर्वपक्षे ए
वमुक्तमिति । अत्रेदमुत्तरं वाच्यं यदुक्तं तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र संख्यया क्रियाभेदात् त्रित्वसंख्यायाः साक्षादाहु

न० वा
७०

70

त्तिक्रियाक्रियावच्छेदकत्वेनान्वयात्। इह च तु संख्यानिर्वाह्यक्रियावच्छेदकत्वेनाचेतितत्थासति संख्यायाः
क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् विहितश्च तुर्भ्यः सुजिति पाणिनीयविहितक्रियाभ्यावृत्तिगणनविषयसुजं
न्ततया चतुरिति रूपं न संगतं। न च तिस्रश्चतुरो जीस्त्रा इति शाब्दवदिह चतुरो निर्वायानि तिनिर्वायथा इच
तुरो वा एनिति वा रश्मिशेषो वा न च तदध्याहारे उक्तः लिंगविभक्त्यो कहन्यावगतमुष्टिसामानाधिकरण्य
निर्वाहस्य चतुरइत्यस्याध्याहारनिरपेक्षत्वात् अत एव मुष्टातिरिक्तद्रव्यवाचिशब्दान्तराध्याहारेण लि
गविभक्त्युपपादनशंकापि निरस्ता न स्यात् मुष्टिसमानाधिकरणात् मुख्यस्य वच्छेदिवैवकारकविभक्तिवलात्
क्रियायां शेषत्वमात्रेणान्वेति न तु तदवच्छेदकत्वेनापि किंचिदवच्छेदकसंख्याया नदितरावच्छेदकत्वविरोधात् अ
वच्छेदकत्वेन द्रव्यान्वितायाः अपि संख्यायाः शेषत्वेन क्रियान्वयस्तु न विरुध्यते कयाचिद्विधया किंचित्संबंधिनो रूपां
तरेणान्यत्र संबंधसंभवात्। समसदृशा रत्निर्वाजपेयस्य यूप इति अत्रा रत्न्यवच्छेदिकायाः संख्याया विषयतया वि

राम०
७०

ध्यान्वयस्य संप्रतिपन्नत्वात् न च एवं सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्यत्रापि तथान्वयोऽभ्युपगंतव्यः तद्यथा पृथ
क्निवेशात्तत्संख्यया कर्मभेदः स्यादिति हेतीयाभिकरणोति तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्येतत्संख्यया कर्मभेदस्योदाहर
णमिति प्रथममुदाहरणं त्र्याहुतिक्रियारूपकर्मान्वयिन्याः संख्यायाः कर्मभेदसिद्धेः स एतेन शुनासीरीयस्यायामावात्रे
त्रे दमुदाहरणमिति जितसदसप्तदशप्राजापत्यस्यमुदाहृतं तत्र संख्यया कर्मभेदसिद्धेरस्य एतेनापेक्षत्वं चेद्वेदमुसादि
गंनात्र क्रियान्वयिनी संख्या किंतु द्रव्यान्वयिनी तया यागक्रियारूपकर्मभेदसिद्धिः इष्टं सा न केवलपशुद्रव्यान्वयि
नी येन वृद्धपि पशुषु प्रजापतिसंबंधस्यैकता तत्र दाक्षिण्यो यागोप्येको भवेत् किंतु प्रजापतिदेवताविशिष्टपश्व
न्वयिनी तथा च पशूनामिव प्रजापतिदेवतासंबंधानामपि सप्तदशत्वसिद्धेः तेषु तथा यागा अपि सप्तदश भवंतु
रिति तत्राप्येवं शंको क्षिपति पत्रसंख्या कर्मान्वयिनी तत्रोदाहार्यमिति मन्यमानानामिदमपि नोदाहरणं भवितु
मर्हति प्राजापत्यान्पशूनिति पदद्वयसमभिव्याहारप्रतीततद्धितदेवतासंबंधाक्षिप्तयागक्रियायामेवान्वयलाभात्किं कर

न.वा. ७१ 71 णान्यायेन सामान्यतः संसर्गान्वयोपपत्तेः नहि परिपूर्णवाक्यार्थप्रत्ययानंतरं यागाक्षेपः येन तं स्वायागक्रिया
क्षेपात्सामेव द्रव्यान्वितताज्ञानानन्तरं यागक्रियान्वयो भावी तिथं केनापि शाब्दज्ञानप्रसंग भूतं विधेयो यागानयनमेव वा
क्यभेदप्रसंगेन पशुमात्रोद्देशे देवतापदवैयर्थ्यप्रसंगेन च स्वर्गादिपदस्यालभ्यस्य सकारकमुक्तयायागा
न्वयितेदेवतापदानन्वयप्रसंगेनार्थतयान्वयासंभवेन द्रव्यदेवतासंबंधमात्रस्य विधेयोऽपि यागक्रियाध्याहा
रं पर्यन्तं परिपूर्णवाक्यार्थप्रतीत्यसंभवात् तदसंभवे च मृतविधिनिर्वाहार्थं विधेयोऽपि यागक्रियाध्याहारे
सति तत्रान्वययोग्यायाः संख्यायाः गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायविरुद्धगुणभूत
द्रव्यान्वयासंभवेन समस्तदशैत्यस्यापि श्राव्यान्तरद्रव्यानन्वयोपपत्तेः यागक्रियाक्षेपात्सा विधेयावच्छत्त
पदसमभिव्याहारलभ्यवाक्यार्थप्रत्ययो न पुनर्यागमेयाजापत्सान्यमनि सस्त्येव समस्तदशैत्यस्यादिकारक रामः
विभक्तितः क्रियान्वयस्यैव प्राप्यात् द्रव्यान्वयालाभादिति तत्राप्येवमुत्तरं वाच्यं सामानाधिकरण्यात्तु द्रव्याव ७१

च्छेदकत्वेन द्रव्यान्वितताया एव संख्यायाः कारकतामात्रेण क्रियान्वयो भवेत् तन्नय कारकत्वं द्रव्यावच्छेदद्वारा
निर्वाह्यमिति देवतासंबंधविशिष्टद्रव्यान्वयिन्याः संख्यायास्तद्विशिष्टद्रव्यभेदवत् द्रव्यदेवतासंबंधभेदस्या
पि सिद्धौ तद्वारैव संख्यया कर्मभेदसिद्धिः न तु साक्षादिति तस्मादरुणापदमेकहायनीपदसमानाधिकर
णं स देवक्रियान्वयातिमदनुमानं न बाधितं त्वदनुमानं त्वप्रयोजकमिति सिद्धं ॥ऽस्यरुणैकहायनीसामाना
विकरण्यवादः ॥ऽ विष्णुमागवतात्वरुणामात्रा गुणविशिष्टद्रव्यपर्यंतत्वमभ्युपेत्यारुणाशब्दस्यैकहा
यनत्वयतद्रव्यगुणानयेवान्वयो न नस्यात् ऽरुणक्रयसाधनतयेति मन्यंते तन्निरासार्थकथाप्रस्तूयते । अरु
णा वाक्यस्य मर्दितमारुण्यं सोमक्रयक्रियासाधनं यथा अरुणा वाक्यगतततीयार्थान्वयिन्या यदरुणया वाक्यग
ततृतीयार्थान्वयितत्सोमक्रयक्रियासाधनं यथा गोद्रव्यं द्रव्यप्रस्तुम्ह हेतुः साध्यपर्यवसितः तथापि रूपभेदेन भेदइति
प्रथमाकल्पाश्रयथादृश्यसिद्धौ यं हेतुः साध्यत्वो रूपभेदेन भेदस्तत्वेऽपि पक्षे हेतोर्यमासंभतिपक्षे स्यान्नमपा विशेषणावि

न॰ वा॰ ७२

72

मान्त्रिग्रहणायेति तृतीया केवलं साधुत्वार्था तृतीयान्तपरप्रतिपन्नयोगतत्कारणत्वानुवादितीवा न त्वग्रहणमान्वि
तकस्य समर्पिणीत्वं गीकृतत्वान्न स्मादग्रहणा वाक्यप्रतिपन्नमाग्रहणं न सोमक्रयक्रियासाधनं गो विशेषणत्वात्
यद्धो विशेषणं न तु सोमक्रयक्रियासाधनं यथैकहायनीत्वमिति अथ तृतीयाद्ग्रहणायेति कारकविभक्तिसा
फल्यापगुणोन्तदर्थसंज्ञोतिरंगीकरणीया विभक्तेर्थवत्वे संभवति साधुत्वमात्रार्थत्वस्यानुवादकत्वस्यता
प्युपगमायोगात् न च विभक्त्यर्थस्य विशेषणसंज्ञां तिरहृत्य चरीचतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति वाक्ये चतुःशब्दपरिद्वि
तीयार्थस्य संख्येयविशेषणसंख्यान्वयित्वस्य संभवातिपन्नत्वात्। तथाहि चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति दर्शपूर्णमा
सप्रकरणाम्नाते न वाक्येन चतुःसंख्यो मुष्टिर्द्रव्यो मयसाधनको निर्वापो विधीयते कथं शंकरानीना ह्री हि रवोः
पुरोडाशार्थानां व्रीहीणां द्रव्यकरणानां निर्वापः इत्थं करणमर्थतः प्राप्तवदपि न नियमेन प्राप्यते शाङ्करेन पुरोडा
शोपयुक्तव्रीहिमात्रस्याप्राप्तेः न संभवात् अतस्तत्र नियमार्थो विधिः स च व्रीहीणां निर्वापो मुष्टिभिः कर्तव्यः

राम॰ ७२

चतुःसंख्यायाश्चेतितत्त्वापि नियमः यद्यपि द्वितीयया मुष्टीनां संस्कार्यता तृतीयया तेन तथापि तेषां प्रयोगे विनियुक्त-
त्वान्न श्रवणेन जनसंस्कृताध्वर्युहस्तवदग्रे विनियोक्ष्यमाणत्वाभावाच्च संस्कार्यता नोपपद्यते। न च मुष्टिशब्दो मु-
ष्टिपरिमितव्रीहिपरो लक्षणया तस्य व्रीहीणां विनियोगसद्भावात्संस्कार्यतोपपद्यत इति वाच्यं तेषां मुष्टिवैशिष्ट्येन
प्राप्तेरभावात्तेन रूपेणानुवादानुपपत्तेः चतुःसंख्यायाः द्रव्यगुणत्वे तद्विशिष्टमुष्ट्युद्देशे च वाक्यभेदापत्तेश्च
। तस्मात्सक्तूञ्जुहोतीतिवत्त्वनीप्सितकर्मणि द्वितीयेति योज्यं। अत्रादृशातः संख्याः संक्षेप इति चतुःशब्दस्य
संक्षेपपर्यन्तत्वावगमे पि कारकविभक्तिसाफल्याय विशेषणे तदर्थसंक्रमो गौणतः एवं शंकापरिहारावभि-
प्रेत्यैव मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वान्न निर्वापशेषत्वादिति स्वामिभाष्ये पूर्वपक्षसिद्धान्तावलम्बनेन सूत्र-
द्वयेप्युदाहृतं अत्र हि वार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावश्चरुर्भवतीति वाजपेये विहितस्य सप्तदशशरावपरिमित-
स्य चरोरतिदेशप्राप्तेषु चतुर्मुष्टिभिः परिमितेन व्रीहिद्रव्येणासंपादयितुमशक्यत्वात्तावत्संख्यामुष्ट्यन्यतरलोप

न॰ या॰ ७३ 73 कर्त्तव्ये चतुःशब्दस्य संख्येयप्रधानत्वान्न विशेषणत्वेनाप्रधानभूतायाः संख्यायाः लोपः कार्य इत्यभिप्रा
येण पूर्वपक्षसूत्रं प्रवृत्तं चतुःशब्दस्य संख्येयपरत्वेपि तत्र स्यकारकत्वस्य द्वितीयां तदेणाभिहितं तथा चतुः
शब्दपरद्वितीयायास्तद्विषयसाफल्याभावात् विशेषणोत्तरर्थं संक्रमो वाच्यस्तथा च संख्यासुब्लोपस्य भयोपवि
निर्व्वापं गतो विशेषणास्यथमशावस्मानुरोधेन मुख्येव लोपः कार्य इति। अभिप्रायेण सिद्धान्तसूत्रं प्रवृत्तमिति
स्पष्टमेव तस्मात्तत्र चतुःशब्दस्य संख्येयपरत्वेपि तस्य द्वितीयायाः इवारूणा शब्दस्य द्व्यपरत्वेपि तस्य तृती
यायाः साफल्यार्थमरूणामिमतं संक्रान्तिः अस्तु यत्नं तव्येसेवं ब्रह्मसाध्यो हेतुः रूपकस्यादिवत् उपपद्यत इति नात्राभिप्राये
कावकाशः। तदनुमानं तत्प्रयोजकं एकाहाहायन्येत्यत्र तथा च विभक्ते विशेष्यान्वयेन साफल्यात् विशेषणान्व
येपि अत्र साफल्यार्थं संरूणामसंक्रान्तिः अस्तु यत्नं तव्येसेवं ब्रह्मसाध्यो हेतुः रूतकस्यादिवत् उप विशेषणान्वयादिति। राम॰ ७३
अप्यचूः। चतुरूनाया इवारूणो नयाया विभक्ते विशेषणान्वयकल्पनं नयुक्तं तथा सति तं वेदशाभिः क्रीणातीति द

शासाधनवाक्यपक्षश्रुतिविरोधाद्दृष्टस्यापि तत्साधनत्वे हि संख्यातिरेको भवेत्। अतो न विशेषणसाविभ
क्तेः साधुत्वायर्थ्ये तत्त्वप्रक्रेति त्वदीयो हेतुः प्रसाधयितुमशक्य अतिरेको भवेत्। अतो न विशेषणाविभक्तेः साधुत्वा
यर्थ्ये तत्त्वप्रक्रेति त्वदीयो हेतुः प्रसाधयितुमथशक्य इति अप्रसिद्ध एव तमदीयकृत्नाप्रयोजकः संख्यानतिरेकार्थमा
दृष्टस्यैकहायनत्वसमत्वेनावश्यमंगीकरणीयत्वादिति। अथ पंचमी। दशाकपयवचनं नविधायकं हि रूपेण
क्रीणातिग्रजयाक्रीणातिरित्यादिदृशविधविधिवाक्येः कपतत्साधनसंख्याविशेषणानां सिद्धेः किंतु प्रचयशिष्टसंख्या
नुवादकं न चानुवादस्यार्थस्यानुरोधेन विधिवाक्यगतकारकवैफल्यापादनं युक्तं तस्माद्यथा चतुर्दशपोर्णमास्यामाहुतयो हू
यन्ते इत्यनुवादगतं चतुर्दशसंख्याश्रवणं सतीष्वपि पार्वणहोमादिषु वषट्काराहुतीषु स्तवषट्काराहुतिविषय
तयाप्रयोजनतेनतथेदमप्यनुवादकमेव दशसंख्याश्रवणं स्वतेत्रकपसाधनद्रव्यविषयतयाप्रयोजयितुं युक्तमतो मदनु
मानेहेतुः सिद्धः त्वदनुमानत्वप्रयोजकमेवेति। अपमपः। दशाकपवचनस्य विधायकत्वे संभवति नानुवादकत्वकल्प

न॰वा॰ नयुक्तं श्रुतिचात्र विभक्तिसाफल्यलोभेनाप्युपस्थापिक्रयसाधनत्वज्ञासीत न ह्यावृत्तिफलकस्य विधेरेव कामः
७४ श्रुतत्त्वसाफल्याय विभक्तिमात्रस्य प्रयोगसाधुत्वार्थत्वे अनुवादकत्वं वाक्यस्यापि तु युक्तं यद्दिसो ममयहरपुरे
कां गां दक्षिणां दद्यादभिदधे सोमे पंच गा दद्यादित्सत्र हि समभिव्याहृतः एकादिशात्तिपदिक वेयर्थ्यलक्षणा
74 दिदोषपरिहाराय एकां पंचेसंनयोः कारकविभक्तित्वाश्रयणेन क्रियासंबंधस्य स्फुटः तथा हि तत्र यद्येकां दद्या
दितिसंबंधः क्रियेत तदा गोत्वाश्वत्वाश्वत्वगर्दभत्वाजात्वावयवत्वव्रीहियवत्वयवत्वतिलत्वमाषत्व
त्वस्वस्वाद्रष्टव्यतां दक्षिणेति ज्योतिष्टोमदक्षिणात्वेनाक्तेषु वृहस्पतिगवाश्वादिषु तत्संमुच्चित्यदेयत्वेन प्राप्ते ष्वनियमे
नयां कांचिदेकामेव दक्षिणां दद्यादित्यर्थः स्यात्तदा गोशस्यानियतप्रायणीयगवादिस्वेद्रव्यलक्षणाभवे
त्पंचस्वाम्नायावागोरनुवादः समवेदयत्वेकां दद्यात्तां च गामिति विधीयेत तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकार्थ राम॰
विधानाद्वाक्यभेदः यदि तु गां दद्यादिति गोरेव दक्षिणादाने विधीयेत तदा तत्स्याव चनप्रमादशशत्संख्यैव प ७४

श्छेदिकाद्याप्तुपादित्येकपंचशाष्ट्रावनर्थकोस्यात्तं तयोरपि विधाने वाक्यभेदः अथैकवचनबलाद्विवक्षि
तैकसंख्यायोगो विधीयेत तदैकशब्दस्यानुवादत्वेनानर्थक्यं प्रपचशब्दस्यानन्विताऽर्थत्वं च स्यात् तस्मात् उक्त
दोषपरिजिहीर्षया कारकविभक्तिश्रुतिप्राप्तमपि संख्ययोः विधानं पाक्षिकं वा प्रदिश्य अथवा कालक्षणायोगो संवं च ए
वविचेयो ऽभ्युपेयः प्रमः तत्रश्चैकांगामि सैनाव सैव विधिः समाप्यते दक्षिणांद्यादित्यनुवादः ओ तिरो मे दृक्षि
णारूपा लैव गोष्टुह्णादशशशनसंख्याम्नवणालिंगादेकापवेति शशेक्तयोरपि संख्ययोस्त्यौव निवेशस्या
र्थलभ्यत्वात् अनुवादसामर्थ्यादेव वादक्षिणारूपगवाम्ना। उ [redacted] त्यनियमः संख्ययोर्लभ्य
ते एवं च चोद्ये यमितिइप्रापद्विधानस्य न गिरा गिरेति ब्रूयात् गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गातो गिरेदित्यनुवाद
सामर्थ्याद्गिराप्रदस्यानानियमस्यांगीकृतत्वादित्येकायं चेतिषेत्र्र वीदितिदर्शमाध्यापाषिकरणे निर्णीतं यदेकमे
कादिपदमात्रे वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया कारकविभक्तिस्वारस्यस्य कंतदा किमुवक्तव्यं तत्रैवैदर्शाभिः श्रीरणातिइतिवा

न०वा क्रियैवेपर्य्यपरिहारार्थंन तु इह त्यक्तव्यमिति एवंच दशाहकृत्यवचनविरोधादारभ्य स्यांतरतीपार्थान्वायित्वनसं
७५ भवतीति तद्धेतुरसिद्धः एवमद्धेतुगुण्यनाशयोजक इति ॥ अथ समसमीदशाहकृत्यवचनस्य दशाधिकसंख्याव्याव
त्तिफलकविधिपरत्वे परिसंख्याविधित्वसंभवेन्तथा च तस्य कृतस्य दशासंख्यारूपः स्वार्थस्तत्कृत्यः अव्यक्त
75 दशाधिकसंख्याव्यावृत्तिरूपः परार्थश्च ग्रास्यः । कारकविभक्तिश्रायमाणप्रयुक्तयसाधनत्वंचवाधितमि
तिद्वेदोष्मपाप्रुपातन्नश्रुतत्वस्पश्रवपशिष्टत्वतंत्रकयसाधनद्रव्यसंख्योत्तु वा दकत्वकृत्स्न नमेवयुक्तं वैरंहि
श्रिदोषद्वष्टपरिसंख्याभ्युपगमापेक्षया श्रुतवादकत्वाभ्युपगमः अत एव वैस्वानसं पूर्वेहन्नसासमभवतीसं
तिरेसाद्विरात्रे पूर्वस्याहो वैस्वानससामविधानानंतरं स्कृतस्मणोडशयुक्ताइति वाक्यस्य परिसंख्यार्थत्वं परित्य
ज्यानुवादकत्वमभ्युपगतं उत्तरस्मात् क्रः षोडशिमत्वं हि षोड — शिनं प्रस्तास्य प्रवृत्ते न सर्वद्विरात्राराणामुत्तरस्माहः राम०
षोडशिविधायकेनोत्तरोहन्नद्विरात्रस्य गृह्यतइत्यनारभ्याधीनवाक्येन सिद्ध्यति । ततश्चास्यापि वाक्यस्य विधिप ७५

रत्वेगिरसां द्विरात्रस्यैवोत्तरेऽहनि षोडशिग्रहः कार्यः। ननु द्विरात्रान्तराणां उत्तरेऽघहा चिति द्विरात्रान्तरेऽप्यः षो
डशिग्रहस्याहर्त्विण्परिसंख्यार्थविधिपरत्वमेवस्यादिति आंगिरसां द्विरात्रे षोडशिग्रहस्यापरप्राप्तः स्वार्थस्या
प्यः द्विरात्रान्तरेष्वस्त्वावर्त्तनं परार्थत्वयाऽसंभवः। अनारभ्याधीनवाक्यं न द्विरात्रान्तरेषु प्राप्तं षोडशिमत्वप
वाधितत्त्वमिति चेद् दोषः। पूर्वपक्षे तावत् षोडशिनः इति अनारभ्याधीनवाक्यप्राप्तषोडशिमत्तानुवादकत्वेन तस्य
नमेवन्याय्यमिति दशमे व्यवस्थापितं। तस्मादाहरणप्राप्ततन्त्री पार्थान्वयि बलवत्तान्मदीयो हेतुः नासिद्धः। त्वदीय
स्तु प्रयोजक एवेति। अथाष्टमी। अनुवादापेक्षया जघन्याप्यन्त्रकपत्साध नत्वं स्यानतिरेकफलापरिसंख्येवावश्य
मभ्युपेया। अन्यथा निर्वापवाक्ये संख्यावरिहारुणप्रस्तावं क्रयेण क्रियासाधनत्वे संख्यामुख्यो रूपयोः संभवस्य
ले मुख्यस्यागवदिहास्त्येतमेकहायन्याः स्यपोः संभवस्थले गोरेवैकहायनीशब्दोपात्तापासा गदत्वं गता। न च
ताहशस्थले दोर्लभ्यं यत्रारुणा पिंगाक्षी मेषी लभ्या। तथाप्यरुणा गौर्लभ्या अरुणा पिंगाक्षी एकहायनी गौस्तु न लभ्या

न॰या॰ तत्रारब्धस्य कृतोऽब्दस्य सम्पत्समापनीयत्वेनान्यतः परित्यागेनानुष्ठाननिर्वृत्सवत्सरपंमावान्नचवार्च्यं पञ्चाहृणपिंगा
७६ हृपेकहायनावस्थापन्नामेवीलब्ध्वाऽनथाभूतागौर्लब्ध्वा तत्र भूयोऽनुग्रहमायेन गोस्यकृत्यास्यात् इत्येवं तवा
पितुस्तो होषइतिमन्मते भूपसामथ्या रूपाद्दीनां भूपदोषत्वेन शोधि विरोधे भूपत्वे पिशोषाणामेव सकृत्यत्वा
76 न्नात्र एवद्रव्यसंस्कारविरोधे द्व्यंतरत्वादिति पक्षान्तरपापाधिकत्वेनयत्रत्वोदितः तत्रत्वेन तक्षणायायोगपन
पशुनियोजनमात्रयोग्योलब्धः तत्त्वनिनिषिः कृदाकृमहत्वेन तक्षणादीनामपियोग्योलब्धः तत्र वहूनां सं
स्काराणामनुग्रहायपूर्वार्थिकदोषात्य इति पूर्वपक्षे शासेवहूनामपि संस्काराणां द्रव्यदोषलाछेप्यनुग्रहार्थ
त्वदिरएवयास्य इति सिद्धान्तितं तस्मादसिद्धएवत्वहेतुर्मद्रेनुर्नो इति। अथ नवमी॥ परिसंख्यानं गीकारेऽहृ रा॰
णावाकस्यापिसंख्यामुष्याधिकरणमाप विषयत्वापान्निचितियदुक्तं तत्रेदमुक्तं पञ्चाहृणापेक्षीलब्ध्वापिता ७६
ह्पेकहायनी गोश्चलब्ध्वा तत्र स्यातंत्रेणाकृपसाधनयोः पिंगाक्षीहृपावयवैकहायनीद्रव्ययोर्द्वयोरनुग्रहाये

कस्माद्गुणस्यैव सागः विप्रतिपिद्धधर्माणां समवायेऽप्युपसंख्यानात्स्वधर्मत्वमिति न्यायतः प्रमेतीति नन्वत्र संख्या
मुष्टाधिकरणान्यायः यत्र त्वपन्नेप त्र्यागुणापि गात्री मेषी एकहायनी गोश्च लभ्यान्तत्रोक्तन्यायप्रसक्तौ विष्टापत्ति
रिति अत्र गुणाधिकरणन्यायेनैव चतुष्टस्य निर्धापशेषत्वमाश्रित्य मुष्टिरस्यागन्त धिकरणे मुसादिनः तथा त्रा
च चतुष्ट्वावद्गुणामापितस्याधिकरणस्य कथं विषयो न स्यात् अत्र गुणामेकहायनी विरोधः कचित्त्वादस्य ष्टः
संख्या मुष्टिविशेषः सार्वत्रिकत्वात्तस्य इतिवा। अत्र गुणामयारस्य निकृष्टगुणोपि शक्तिसद्वा वा रसगुणायेति निर्दे
शस्य द्रव्यशेषत्वपक्षेपि विशेषणाविभक्तितया प्रयोगसाध्वत्वमात्रार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुणत्वेनैव क्रियाशेष
त्वपक्षे पि स्त्रीलिंगस्यतन्मात्रत्वेनोपपत्तेः। आरुणस्य क्रियाशेषत्वमस्तु। चतुष्टं तु न क्रियाशेषः आदर्शनात् संख्या
सर्वेय इति अनुशासनविरोधेन चतुः शब्दस्य निकृष्टगुणपरतायाः वेकु मया कात्वादनो मुष्टिविशेषणामेव च चतु
ष्टमित्स्यधिकाग्रांकानिराकारस्येति वाच्यम् अधिकरणो संख्यामुष्टुदाहरणांतरे गुणं न्यायसाम्येन आपतदारुणस्या वि

नु॰वा॰ ७८ 77

नदधिकरणन्यायविषयत्वं न दंडेन वारयितुं शक्यं यत्र तु स्या [redacted] नुवादत्वाक्रमे दादिदोषप्रसं
गात् भिदाध्वे सोमे पंच गांदध्यादिरूपत्वे वगुणशाचिशब्दस्य गुणिशक्तिबलादभेदोपचाराद्वा गुणस्य द्रव्यविष
यत्वे वक्तव्ये वलं यथा ग्वः श्यावो दक्षिणा त्रिशंगी पष्ठौही दक्षिणा श्वेता येष्वेत वत्सा येदुग्धं म। येनमाज्यं भवती
त्यादौ न तु विशेषणस्य गुणस्याप्राधान्याद्द्रव्यगुणाविरोधे गुणस्याग इति संख्या मुख्यविकरणं पूर्वपक्षन्यायः
प्रवर्तते तद्विषयमेव विशेषणाविशेष्येणावृद्धत्वं इति सूत्रे यत्र त्वन्यमानं द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यथा न।
द्रव्यं न तत्प्रधानं तद्यथा श्वमुक्तमालभेत हृत्स्ममालभेते तिन विष्टपिंडमालत्स्यहृत्तीम वतीति महाभाष्यवाक्यं
तस्माद्द्रव्यकयच चनस्य परिसंख्याविधित्वकास्तनाभावात् वैरवात्साधिकरणन्यायेन तस्य यथाश्वास्यनु
वादत्वे वोचितेत्यारुण्यस्य क्रियान्वये बाधकाभावात् कारकविभक्तेः संभवत्साफल्यं नोपेक्षणीयमिति मदीयो एम॰ ७८
हेतुर्नास्ति दुःस्वदीयस्तु प्रयोजक इति सिद्धमारुण्यस्यैकहायन्यसाधनत्वं इति क्रयारुण्याव्ययवादः गुणोनीलादि

शनाकशक्तिं गुणिनि लक्षणां प्रवदन् केचित्स्मयो रिष्ठं तिवस्रपं शरे गुणो गुणिनि चास्वामिनेषां शक्तिः

समर्थिता सा शक्तिरेकानेकाचेसोंतरुदृष्य न्नचितितं केचिद्रुः कपेरो वद्व्येरो वान्च यं परे। उभाभ्यामन्व

यो स्वामि पारूप्य स्वसमर्थितः। शक्तिमेवं हृष्टी कर्तुमुभयो रूपजीव्यतां समर्थितो न्नारूपस्वरूपद्व्योभया

न्वयः। एवं गुणो गुणो गुणिनि चक्रमाच्छक्ति प्रसाधनं जीवांतर्यामि पर्यंतं तेषां शक्तिप्रसाधनेयथा हि गुणि

पर्यंतं गुणशक्तिः प्रधावति। तथैव तावत्पर्यंतं सा प्रधावेत्क्रमादिति। तत्र यदि गौरोऽहं इत्यादि व्यवहारो मत्व

र्थीयप्रत्ययो सन्निप्रयुक्तेन योगेन लक्षणाया वा निर्वहेत्तदा गौणो दिशिष्टानां जीव एव शक्तिर्न सिद्ध्येत् तद्दूरेत्त

द्धौ तंतर्यामिणि शक्तिरिति शंकानिराशायतेषां जीव शक्तिं प्रसाधयितुं कथा प्रस्तूयते। गौरो देहे विशिष्टो जी

वो गौरशब्दवाच्यः गौरत्वजात्याश्रयत्वात्। यो गौरत्वजात्याश्रयः स गौरशब्दवाच्यः यथा गौरवर्ण इति मः। क॰।

असिद्धोयं हेतुः। गुणगतं जातिप्रसात्मनः आश्रयत्वे प्रमाणाभावात् तस्माद्गौरदेहविशिष्टजीवो न गौरशब्दवाच्यः

न॰ वा॰
७८
78

गोत्वजात्यनाश्रयत्वात् यो गोत्वजात्यनाश्रयः स न गोशब्दवाच्यः यथाश्वकर्णवर्णादि इति हि मद्धेतुर्नासि
द्धो गोशब्दवाच्यत्वादिति प्रतीतिस्य विशिष्टा या गोदेहमिति प्रतीतेरात्मनो गोत्वजात्याश्रयत्वे प्रमाणत्वात् अत ए
व त्वद्धेतुरसिद्धः इतः गोदेहमिति प्रतीतेर्भ्रमात्मनो गोत्वजात्याश्रयत्वं धर्मं परित्यज्य कस्य अर्थः श्र
द्धयं जन्तान्मतुलोपे सति गोशब्दस्य गोशब्दस्य गोद्रव्यविशिष्टविषयत्वं योगेन लभ्यते मत्वर्थीयप्र
त्ययान्तस्य रूपस्यैव कर्मस्य गोदेहविशिष्टविषयत्वकल्पनं स्यात् अतः त्वद्धेतुरसिद्धः मद्धेतुस्त्वसिद्ध इ
ति चतुर्थी कथं यथा सति गोदेहमित्यात्मनि गोशब्दप्रयोगो न घटेत वर्णवाचिनो गोशब्दस्य मत्वर्थीयप्रत्य
यान्तस्यानिष्टत्वेन गोशब्दस्य गोत्वजातिविशिष्टद्रव्यगोद्रव्यविशिष्टशक्त्यभावात् तस्मादेव विगीतप्रयो
गात्तु साक्षात् आत्मनो देहगतगोत्वजात्याश्रयत्वमंगीकर्तव्यमिति मद्धेतुर्नासिद्धः त्वद्धेतुरेवासिद्ध इति पंचमी
। वर्णवाचिनो गोशब्दान्मत्वर्थीयतद्रूपप्रत्ययान्तस्यानिष्टत्वे तद्विरूपप्रत्ययस्याभिधानत्ययघटि

रा॰ म॰
७८

विरूपावपि मत्वर्थीय·प्रत्ययौ समानवृत्तौ नेष्येते तथाप्यत्र गौरवर्णोऽस्मिन्नस्तीति समस्यार्थवृत्तीन् अजा
घंताज्गौरो देहोऽस्यास्तीति षष्ठ्यर्थवृत्तमतुल्लोप उपपद्यते दण्डिमजीशालेसादाव समानवृत्तविरूपप्रत्ययां
गीकारात्। एवं गौरोऽहमित्यादौ तर्यामिपर्यंतत्वं पुनरर्थश्चाद्याचास्तत्र मत्वर्थप्रवृत्तेनोपपद्यते अंतर्या
मिणः परमेश्वरस्य सर्वाधारत्वेन जीवांतर्यामिणोः स्वस्वामिभावंवादाधेयाधिकरणभावस्यापि सत्वा
त्। अथवा गौरादिशब्दाः गौरदेहादिविशिष्टे जीवे तद्विशिष्टेंतर्यामिणि च लक्षणया वर्तिष्यंते। तस्माच्छ
क्तिं विनापि जीवांतर्यामिणोर्गौरादिशब्दप्रयोगनिर्वाहात् तस्य तयोः शक्तिसिध्यर्थं गुणागतजासाश्रय
त्वं नांगीकर्तव्यमिति त्वदुक्तं प्रसिद्धमदुक्तं तु स्वनासिद्धमिति चेत्। एवं योगेन लक्षणया वा निर्वाहः सार्वत्रिको
न भवति पांडुरह्वसूकरोऽहमस्थिदेहं अस्थीतेहमित्यादिप्रयोगाव्यापन्नात् अत्र तत्त्वात्मनः परंपरया गुणाग
तजात्याश्रयत्वमंगीकृत्य तत्तद्वृत्तिनिमित्तकत्वमेवोपपादनीयमिति गौरादिशब्दप्रयोगेष्वेवगतिरत्र

यित्तुं प्रक्रान्तनुमत्वर्थीयप्रत्ययपरंपराया विन्यासेन लक्षणाश्रयणेन वा क्लिष्टगतिरिति सप्तमी । पां
डुरहमित्यादिव्यवहारस्य यांद्वादिवर्णविशिष्टदेहाभेदोपचारेणोपपत्तेः न तन्निर्वाहार्थं गुणगतजातस्या
श्रयस्यात्मनः कल्पनीयं । अत एव प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनेन तन्निर्वाहात् लक्षणेन शक्यसंबंधेन लक्ष
णाश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यष्टमी । एवं च पांडुरहमित्यादिव्यवहाराणामौपचारिकत्वकल्पनं गौर
देहमित्यादिप्रतीतीनां विषयगौरवाश्रयणं तन्मूलव्यवहाराणां प्रक्रियागौरवेण लक्षणया वा नि
र्वहणमिति वहवो दोषाः प्रादुष्युः न तो युक्तं तस्यात्मन्येकस्यैव गुणगतजातस्याश्रयत्वस्य कल्पने मि
ति न चौपचारिकत्वकल्पनं तावन्न दोषः देहाभेदोपचाराभिप्रायेणोपपत्तेः पुक्तेष्वाकोष्ठजस्यावश्या
श्रयणीयत्वेन क्लृप्तत्वात् प्रतीतीनां विषयगौरवाभ्युपगमोऽपि न दोषः । गौरदेहविशिष्टात्मनुवोध्यविषय
पुक्तेषु वाकोष्ठजस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वात् प्रक्रियागौरवाश्रयणं वा न दोषः । उदाहृतप्रतीति

ष्कत्वप्रयोगनिर्वाहार्थं जन्यत्वाप्यवश्यमाश्रयणीयत्वात् नैवमात्मनो गुणगगनजात्याश्रयत्वमवश्यमङ्गी
करणीयमित्यन्योपपादकमस्ति अतः प्रमाणाभावात्सहेतुरसिद्धो महेतुश्च नास्ति द्व इति दशमी। अथै
कादशी। गोरोहमित्यभेदोपचारात्तात्पर्यग्राहकप्रयुक्ते शाब्दे गोरश्वस्य गोत्वजातिविशिष्टविषयत्वप्र
दृश्यसमभिव्याहारस्य गोत्वजातिविशिष्टाभेदविषयत्वं च तावत्तावपि संप्रतिपन्नं तदेव तद्विशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधविषयाप्रयुक्तेऽपि वाक्ये गौः कर्तृकं क्लृप्तत्वाल्लघुत्वाच्च विशिष्टवैशिष्ट्ये त्वर्थान्तसिध्य
त्यपि तात्पर्यमुपपद्यते धूमोऽस्तीति वाक्यस्य वह्नाविव सिध्यति वाक्यार्थान्तरगुणगगनजातिपरं पर्यवसं वं
धघटकनयानन्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं यद्यपि शाब्दे न एव विशिष्टवैशिष्ट्यं बुध्यतामिति तात्पर्यग्राहकप्रयुक्ते
वाक्ये मत्वर्थीयप्रत्ययेन विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वमपि क्लृप्तं तथापि विषयलाघवान्मम दृष्टेनैवा
गीकार्यं एवं च जीवस्यान्तर्यामिणो वा परंपरया देहगुणगगनजात्याश्रयत्वकल्पनायामपि न तत्कल्पनागौरवं

न० या०
८०

न दोषः उक्तसत्वेन लघुत्वेन च गोरोहमित्युपचारतात्पर्यरहितस्य प्रायिवाक्यस्य गोत्वजातिविशिष्टाभेदवि
षयत्वसिद्धौ न हन्निवाहार्थकस्य नागोत्वस्यास्य फलमुखगोत्वलाजवत्कतत्त्वनात्रकल्पनाकाचिदस्या
प्रवर्त्तते उक्तसत्वलघुशरीरत्वात्रसंधानरूपलाघवतर्कानुगृहीतगोरोहमितिव्यवहारमूलं प्रत्यक्षमेवात्म
त्वतत्त्वापि संप्रतिपन्नात्तद्वत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधायियथाप्रयुक्तेपि वाक्ये गीकर्त्तुर्युक्तं उक्तसत्वात्लघुत्वाच्च
विशिष्टवैशिष्ट्येत्वर्थान्तरसिध्यसपितात्पर्यमुपपद्यते धूमोस्तीतिवाक्यस्य वह्निविषयस्तिध्यानिवार्याकार्थान्तरगुण
गतजातिपरंपराऽसंबंधघटकत्वपातन्तन्विशिष्टवैशिष्ट्यपर्यवसितात्ततएव विशिष्टवैशिष्ट्यं बुध्यतामितिमास्तु
र्थे गणपद्युक्ते वाक्ये मत्वर्थीयप्रत्यये न विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वमपि उक्तं तथापि विषयस्ता घवात् मि नः प ९
याऽगणजासाश्रयतायां प्रमाणं पर्यवस्यति एवमेव गुणाश्रयद्रव्यपरंपरया गुणगतजात्याश्रयतायां नीलो घ रामः
टः इति प्रतीतिव्यवहारोपपत्तिः मिति गुणशक्तिर्गुणीपर्यन्तता तत्त्वादिविवदमानो युक्तरीत्यैव प्रबोधनीयः इत्यलमति

रेकप्रदर्शनाच्च। अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेन्न दृष्टो व्यतिरेक इति शब्दवार्त्तिकं हि गुणवचनेभ्यो मतुब्लोपात्
शब्दनसमवेयथार्थशंका मुद्राव्य तत्परिहारार्थं गुणगुणिनोरभेदभ्रान्ति रन्ना शंका वाजं अभेदभ्रान्ते स्वनीलो घट
इत्यादिव्यवहारः एवमूलं स्वचनस्यान्तरामूलं भवेन्नपदितन्नीलशब्दो नीलत्वजातिविशिष्टविषयः स्यात् नीलगुणा
विशिष्टविषयत्वे त्वभेदभ्रान्तिनिवर्त्तकतामेवाप्रपीजननतन्मूलतां नन्वेदाहृतवाक्यगतवाक्यगतमव्यतिरेकपदं ना
भेदपरं किं तु वा अव्यभिचारपरं न गुणगुणिनं व्यभिचरंतीति तद्विवरणभाष्यदर्शनादिति चेन्नापि मित्रयोः सत्यप्य
व्यभिचारे भेदप्रयुक्तमनुपपत्तिमत्वेनाव्यभिचारस्य शंकाबीजताभावात् दृष्टो व्यतिरेक इति परिहारवार्त्तिकविव
रणभाष्ये दृश्यते व्यतिरेकस्तद्यथा वत्सस्य शुक्लः इति भेदव्यवहारस्योदाहृतत्वाच्च तस्मान्न गुणाः गुणिनं व्यभिचरं
तीति भाष्यं व्यभिचारे हि भेदः प्रतीयते तस्य भेदो न सिद्धेत्ता न तु व्यभिचारेऽतीत भेदवाधक शंकानिरासेन भेदोपपाद
नपरं ऽपीत्युपाकप्रक्रियावलंबनेन प्रवृत्तमिति व्याख्येयं। एवं च भेदस्य व्यवहारदर्शनात्तस्यापि गुणगुणिनोर्भेदे गुणव

न•वा• ८१

81

हुरिति नोपि गुणगतजात्याश्रयत्वमेव गुणत्वं चैवं बोध्यमानत्वपात्तन्मूलात्तयोरभेदभ्रांतिः शंकावादिन इति भाष्य
काराशयः स्थितः तन्मूलाभेदभ्रांतिस्तत एव केषांचिद्गुणगुणाभेदवादोपि शयनुपरिहार्यवार्तिकविवरणभाष्या
शयप्रदर्शनपरत्वेन शरदीपकृतोपायायावंतो गुणाः गुणिनं व्यभिचरंतीत्युक्तं तद्भाष्यकारैः पीलुयायाकपक्रिया
वलंबनः शंकावादीन् तदालंबनेनैव बोधनीय इति अभिप्रेत्य भेदव्यवहारप्रदर्शनेनैव परिहारैस्कृतेपि पक्षांतरेपि परि
हाराभवंतीति न्यायान्तृपिवद्धयाकपक्रियामाश्रित्य परिहारांतरस्य दर्शनपरं न तु तत्स भाष्यस्य व्याख्यानरूपं तदनु गु
णलातत्तस्मान्मम देहो गौर इति देहस्येवाहं गौर इति जीवस्यापि गौरत्वाश्रयत्वेन भासमानत्वात् तथाभूतभानमूल
काभेदभ्रांतिरिति वैनार्थप्राप्तामितुक्तयतयत्वदर्शनात्तथाभूतभानमेवावलंबा[illegible]यापि केषांचिद्गुणगुणाभेद
स्य प्रसाध्यमानत्वाच्च पंपरपाणो रत्वाश्रयत्वं देहस्येव जीवस्य तदं तयोमिराभ्यावप्पमंगीकार्यमिति मद्भूतुर्नास्ति दु
रत्वद्भूतुरेवासिद्धः। अतो जीवे तत्प्रतीतिर्गौरत्वादिगोष्ठान्नातयोगेन लक्षणया वा वृत्तिः किंतु प्रातिवेतिसिद्धमिति

रम• ८१

॥ इति योगलक्षणाख्यं कानिरासार्थं जीवं तर्यामिवादः ॥ गौरादिधर्माध्यासानां जीवे योगेन लक्षणया वाचू निर्नंगीकार्या
त्वेऽन्तर्यामिणि गौरोऽहमित्यादिव्यवहाराणां शुक्तिरजतव्यवहारवद्भ्रममूलत्वादिति शंकां व्युदासेन तत्र तेषां शा
न्तिं स्यावस्थापयितुं कथांतरं प्रस्तूयते। अत्रादितः कल्प्यात्रयं पूर्ववत्। अथ च। गौरोऽहमित्यादिप्रतीतिर्नात्मनि गौर
त्वादिवैशिष्ट्यविषया किंतु गौरादिगुणविशिष्टशरीरैक्यविषया एवात्मत्वारोपरूपा गौरोऽहं श्यामोऽहं ह्रस्वोऽहमिति गौरत्वादिप्र
कारेण स्वशरीरं प्रत्यभेदबहिः प्रत्यक्षत्वेवाहमर्थमात्मानं मन्यते उक्तप्रतीतेरात्मविशेष्यत्वे विरक्तस्फटिकवीसान्तस्मिन्
सति हि जपाद्रीरणगौरगुणाद्यारोपरूपैव स्यात्। अत एवात्मदहेतुरसिद्धो मद्वेतुर्वानासिद्ध इति। अथ पंचमी। उदाहृतप्रतीतेरौ
त्सर्गिकप्रमात्वेमदुक्तरीत्या निर्वोढुं शक्यभ्रमत्वं न कल्पयितुमुचितं अतो विपरीते हेतोः सिद्ध्यसिद्धीति। अथ ष
ष्ठी। भ्रमत्वसंप्रतिपन्नाभिः कल्प्यते देहात्मभ्रमस्य लोकापतिकातिरिक्तसकलवादिसंप्रतिपन्नत्वात्।
अतो हेतुरसिद्ध्यसिद्धीत्युक्तविपरीते इति। अथ सप्तमः देहातिरिक्तमात्मानमवगच्छतामपि यं प्रतीतिः प्रमात्वे

न॰या॰ नोपपादनीया। नब्रह्मत्वेनतस्या बाधकाभावादतो मदुक्तरीत्यैव हेतोः सिद्ध्यसिद्धी इति। अथाष्टमी। अ
८२ सिद्धो बाधकाभावः शरीरस्यात्मनाश्रितत्वेन शरीरगतस्य गौरत्वादेः शरीरद्वारेणात्माश्रितत्वानुप
पत्तेः। शरीरं हि स्वावयवानेवाश्रित्य वर्त्तते तत्र विशेषः प्रह्र योगहेष्वविष्ट इव ततन्न शुक्लवदः स्वात्मन्यनुभवन्नात्मस्वे
82 तस्मात्तच्छत्रतो देहादहमर्थविवेकपयेनाम पिशाचात्कारस्पो देहात्मभ्रमो रक्तस्फटिकदर्पणमुखादिभ्रमन्या
येनानुवर्त्तत इत्येवमुक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वामेवाश्रयणीयोऽतनत्वहेतुरसिद्धो महेतुर्नासिद्ध इति। अथ नवमी
। शरीरमात्माश्रितं न तत्र पृथक्सिद्धमेव। तदेतदात्मोऽनुमप्यानन्तरमेव शरीरस्य शोषणाविशरणाव
स्थाश्चास्यानुभवेनावगम्यते। अतो विवेकिनां सुक्षान समये गुरूदाचित् भ्रमानुवृत्तिसंभवेऽपि देहात्मभेदा
नुसंधानसमये शुभवंतीमोऽहमित्यादिप्रतीतिः प्रमात्वेनैवोपपादनीया न भ्रमत्वमापादनीया॥ अतो म राम
हेतुः सिद्धः तद्धेतुरसिद्ध इति। अथ दशमी। जीवोत्क्रमणानन्तरं शरीरस्य परिशोषविशरणादृश्यतेऽतो जीवविशेष ८२

प्रयुक्तमित्यत्र गमकं नास्ति जीवोत्क्रमणसमयेन प्रतिपत्त्यधिकरणोक्तन्यायेन शारीरोपादानसावयवानां
भूतसूक्ष्माणामपि सहोत्क्रान्त्या तद्विशेषेण मूलविश्लेषेण शाखानामिव शोषविशरणोपपत्तेः। अतस्त्व
द्धेतुः होमद्धेतुरिति। अथैकादशी। अस्य सोम्य जोऽप्याहितस्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽप्याहन्यात् जीवन्
स्रवेद्यो मध्येऽप्याहन्यात् जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽप्याहन्यात् जीवन् स्रवेत् स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमा
नो मोदमानस्तिष्ठत्यस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहाति द्वितीया शुष्यति सर्वं ज
हाति सर्वः शुष्यतीत्यत्र शाखाशोषणस्य जीवोत्क्रमणप्रयुक्तत्वं प्रतिपादितं तन्न्यायेन शारीरान्तःशोषण
मपि तत्प्रयुक्तमेवावगम्यते। तस्मादुभयथाप्युपपद्यमानो जीवोत्क्रमणानन्तरं शारीरशोषणाद्यनुभवो जीवविश्लेष
प्रयुक्तशोषादिविषयः साक्ष्ययणीयमिति ततः शारीरस्य जीवाश्रितत्वसिद्धेर्महेतुना तद्धेतुरसिद्ध इति। अथ द्वाद
शी। नोदाहृतश्रुतिः शाखाशोषणस्य जीवोत्क्रमणतत्प्रयुक्तत्वं प्रतिपादयति किन्तु तद्दानेनर्यमात्रं तन्न शरीरे

न्या०
८३

83

पादानभूतसूक्ष्माणां जीवेन सहोत्क्रान्त्यवश्यंभावात् पारलौकिकदेहारंभकादृष्टकत्वमुपपद्यते अतो देहस्य
जीवाश्रितत्वे प्रमाणाभावाद्धेतुरसिद्धः संदिग्धस्त्वनासिद्ध इति अथ त्रयोदशीस एव जीवो नानुप्रभूत इति
अस्य पदे कोशाणामिति च देहपोषशोषयोर्जीवान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शयंस्तदाह तन्मुर्दिहशोषस्य जी
वोत्क्रमणप्रयुक्तत्वं प्रतिपादयंस्तेवन तत्वार्थसमाजवशामतदानं तयेमांत्रे प्रतिपादयति। अन्वयव्यतिरेकप्रद
र्शनस्य तत्प्रयुक्तत्वप्रतियत्वर्थत्वात्। तस्मादुदाहृतश्रुति जीवोत्क्रमणसमये भूतसूक्ष्मोत्क्रमणश्रुतिश्चानुरू
प्यदेहोपादानभूतसूक्ष्माणां तद्द्वारा देहस्यापि जीवाश्रितत्वमभ्युपगम्य गौरोहमित्यादि विवेकिव्यवहाराणां प्रमा
णोपपादनमेव युक्तं औत्सर्गिकप्रमात्वनिर्वाहसंभवे भ्रमत्वकल्पनायोगात्। न चैवं विवेकिव्यवहार एव नास्ती
ति वदितुं शक्यं पुरुषं शुक्लमपिंगलमित्यादि वैदिकव्यवहाराणां अर्द्धपुंलक्षणं वंदे पुरुषं कृष्णपिंगलं इत्यादिमू
लपौराणिकव्यवहाराणां वेदेषु पुराणेषु च गौररुक्मनीललोहितादीनां प्रयोगाणां च बहुलमुपलंभात् वेदस्य

न्या०
८३

यथावेदार्थनिर्वहणं च परमेश्वरदेहतादात्म्यैकात्म्यमूलोयं व्यवहार इति वा तदीयस्यैव देहाद्यैकात्म्यमस्या
नुवादरूपोयमिति वा वक्तुमशक्यत्वात् तस्माद्येन विवेकिनामपि गौरोहमिति सार्वव्यवहाराणां तन्मूलप्रतीतीनां च सं
भावितानां प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् तस्माद्देहोपादानभूतसूक्ष्मतत्त्वाश्रितदेहवत्तत्तद्गतगौरत्वादिगुणानदीयगौ
रत्वादिजातीनामपि जीवाश्रितत्वोपपत्तेः मदीयहेतुसिध्यर्थप्रमाणोक्तदुःखबाधनानवकाशान्मदीयो हेतुर्नासि
द्धत्वदीयएवा इति सिद्धं जीवस्य गौरादिशब्दवाच्यत्वेन तत एव तद्दुःखबाधाद्यंतर्यामिणोपि तद्वाच्यत्वमिति भ्रममूल
त्वशंकानिरासार्थं जीवांतर्यामिशब्दः ॥ अस्मदादिदेहगुणवाचिनां गौरादिशब्दानां जीवे शक्तिसत्त्वेपि नतदं
तर्यामिनि शक्तिरस्ति तत्र प्रमाणाभावादिति शंकानिरासाय कथांतरं प्रत्ययतो नत्त्रादितः कस्माद्वयं पूर्ववन्गौर
देहविशिष्टजीवांतर्यामीपरस्य विशेषः गौरोहमिति प्रतीतिविषयः गौरोहमिति ब्रह्मविदनुसंधानस्यांतर्यामिपर्य
न्तत्वान्नमद्धेतौ प्रमाणाभावो सिद्धः ॥ अत एव त्वद्धेतु रश्मि द्रु इति ततीयाश्रयचतुर्थी । देहराद्युपासकाः एव ब्रह्मविदः

न॰ वा॰
८४

84

ताश्चाहंग्रहोपासनाः जीवब्रह्माभेदविषयाः त्वंवाहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि तद्योऽहं सोऽसौ सोऽहं योऽसौ देव
तामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यादिश्रुतिभ्यः स्यात्तज्ज्ञ च दहराद्युपासनाप्यास
द्यशापत्त्या नात्मभावमात्रेण प्रतिपादकवाक्यश्रवणात् शिवादिशब्दाः परब्रह्मपराः एवमहंशिवदेवताशब्दाः प्रत्य
गात्मपराः उपासनाविषयस्यात्मभेदस्तु च घंट्टाप्रभेदवचनं चार्थविध्याभासत्वे: एवं तत्राहंग्राह्य
से चेत्स्वपर्यन्तत्वाभावे कुतस्त्वाभावे कुतस्तद्विशेषणत्वेन त्वयोश्चमानस्य गौरादिशब्दस्य तस्य पर्यन्तता येतु
दहराद्युपासकाः चिरं तपाभ्यास दीर्घेन प्रत्यगात्मनः शिवाद्वैतं विस्मृत्य शिवत्वस्येव स्वात्मानं भावयन्ति तेषां शि
वोऽहमस्मीति वाक्ये शुक्तिः रजतम्पमभूलत्वाको रजतशब्दस्य शुक्ताविवाहंप्रत्ययस्य शिवे पर्यवसानत्वे विर
जतशब्दवाच्यत्वं शुक्तेरिवाहंशब्दवाच्यत्वमेवाँतर्यामिणाः तेन न सिध्यतीति नन्तरं तस्य तद्विशेषणगौ
णादिशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः निजव्यवहितनिमित्ताभ्युपत्वं अतः प्रमाणमावात्यद्वेतुरसिद्धो मतद्वेतुः इति। अथ पंच

टाम॰
८४

मीगपरमशिवं परमं ब्रह्म दहरादिविद्याभिः स्वाभेदेनोपासीना इव स्वस्यान्येषां च सर्वेषामन्तर्यामितया नित्यनि
यामकत्वेन स्वामी परमशिवस्तद्दासभूताः सर्वे वयमित्यन्तर्यामिब्राह्मणादिशास्त्रतोऽवगत्यालौकिकगर्दभ
सानंतत्र स्वामिनीवास्माकं सहजनिविडे स्वामिनि सर्वैश्वर्यसंपन्ने महाकारुणिके सर्वात्मनास्मदुद्धरणजा
गरूकोऽस्थिते नान्यस्य परस्य कस्यचिदाश्रयणीयत्वमिति तत्त्वेष्वेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्म
णमुपाधावत्युपाधावामि त्वां प्रपद्ये त्वयापावयस्तूतः इदं करिष्यामि यो वै मतां देवतां प्रतिपद्यते प्रत्यापेदेवता
पेच्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवतीत्यादिशास्त्रतः तद्दासभूतैः सर्वैरस्माभिरनन्यशरणतया तमेव
प्रपद्य तदनुरूपतया तदाराधनरूपेण वर्णाश्रमोचितकर्तव्यानि इत्यस्य वस्तुध्यतयैवतं प्रपद्य तदाराधनरूपाण्येव
सत्कर्माण्यनुतिष्ठन्ति तेऽपि ब्रह्मविदो भवंति एवं तेषामंतर्यामि दृष्टादृष्टमिलनुसंधानेष्टहमर्थविशेषणतया भा
समानानां गोरश्वादीनामपि तत्स्वर्यवसानमवश्यभाव्यन्तस्तथाभूतात्रसंधानरूपप्रमाणाभासद्वावान्यैरनुत्तसि

न॰ वा॰
८५

85

हुः त्वद्धेतुरिति अथ षष्ठी॥ शिवस्य ब्रह्मणः प्रतिपन्ने मुक्तिफलकत्वात् तदन्तर्गते शिवस्याम्पदासात्रुसंधा
ने स्वात्मस्यं तर्पामि रिति विवाहे यथाङ्कृततदानीतनगोरत्नादिविशेषणान न प्रतिपाति। यथा क्रतुरस्मिंल्लो
के पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्या ब्रह्मविन्यथाभूतया बहुगुणकल्याणादिविशिष्टं ब्रह्मानुसंध
त्ते तथाभूततावद्विशिष्टं तत्प्राप्नोतीति उपदिष्टत्वेन प्रतिपत्तिमतः स्वविशिष्टब्रह्मानुसंधाने स्वस्मिन्नेतर्पा
।मि।ति वा प्राकृते देहतद्गुणादिप्रवेशेन तथाभूतस्यविशिष्टब्रह्मप्राप्तिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापत्तेः एकस्यात्मनः
शरीरभावावादिस्वाधिकारणे क्रमयायेन ब्रह्मणि तन्न हिणोपसंहार्यगुणकलापादिविशिष्टप्राप्तिविघो
पदिष्टमुक्तिप्राप्त्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्यैव प्रत्यगात्मनस्तन्निपम्यतयानुसंधाने प्रतिवेशनीयत्वात्। राम॰
अतः प्रमाणाभावात् तद्धेतुः सद्धेतुश्च इति अथ सप्तमी॥ शरणागतत्त्यापापाः प्रतिपत्तेर्मुक्तिरेव फलं न भवति ८५
भीताः सुरा दुन्दुभेरणात्मेश्वरः श्वेवस्यमाणाः मारणं सदाशिवं इत्यादिवं च नैकालकूटापापत्तिवारणार्थं याश्रपितस्य:

प्रतिपादनान्मुक्तिफलत्वमपि तस्याः दहराद्युपासनावन्न साक्षात्काराद्वारा निरंतरचिंतानुवृत्तेः साक्षा
त्काराजनकत्वस्य लोके दर्शनात् ततस्तत्तं यथाप्रतिनियतफलं ध्यायमान इति शास्त्रदर्शनाच्चाफलोदयमावर्त्त
नीयानां दहराद्युपासनानामिव शिवमेव विश्वस्य तदाराधनरूपतया सकलस्य कर्मानुष्ठानारंभात्प्रागनुष्ठेया
यास्तस्याः साक्षात्काराजनकत्वासंभवात् साक्षात्काराभावे च द्रष्टव्यः श्रोतव्यस्तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिभिः श्रु
तिभिः साक्षात्कारफलत्वेनावगतायामुक्तेस्तया साधयितुमशक्यत्वात्तां न च मुमुक्षोर्वैराग्यमहंपदप्रेप्सुज्ञा
न इत्येव कश्चिद्व्रीहिः श्रयपते रुद्रयन्ते दस्मितां मुखंनेन मायाहि नित्यमित्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् साक्षात्काराद्वारा
नपेक्षायाः एवं तस्या मुक्तिफलकत्वं कल्पनीयं उदाहृतश्रुत्योः प्रतिपत्त्यनुष्ठानरूपकरणमंत्रत्वेन विधिमंत्रादिक
रणान्यायेन स्वयं मोक्षकामं प्रत्यविधायकत्वात् सूक्तवाकमंत्रानुगतायुरादिफलकीर्त्तनैः प्रस्तरप्रहरणस्या
युरादिफलकत्वबोधकविधेरिवात्र फलविधेः कल्पने च श्रुत्यन्तरप्रसिद्धसाक्षात्कारनियमाविरोधायतस्याः

न·या·
८६
86

ऽममुमुक्षुपयोगिशिवकैकर्यैकाभिप्रेतद्वारा परंपरया मोक्षफलकत्वेनैव तस्याविधेः कल्प्यत्वात् । अस्मथा
सहलत्वतापात्रपि तस्याः साक्षान्मोक्षसाधनत्वे तथैव ध्यानोपास्त्यादिशब्दैर्हितानां विहितमात्रस्य वणावती
नाउपक्रोमसत्वादिविद्यानामविसहरत्रष्टितानामेव साक्षान्मुक्तिसाधनत्वसंभवेन तासामादृस्यकल्पना
पत्तेः । एतेन रवाध्यानि रवादनीयानि पेयान्यन्यानि चादेयानि तानि येशंभोरम्णीयादासभावतः । द्वासमार्गत्रय
ज्ञाये शेते पाशुपते । स्थिताः । मैरवये यं मोऽंव धातथ्यं च मुमुक्षुभिरिनिशिवागमे दासंमार्गत्रयत्ते शुमुमुक्ष
त्वविमोचणात् चपत्तैर्मोक्षसाधनत्वमुररीकरणीयमितस्य विशंकानिरस्ता । उक्तरीत्या द्वासमार्गत्रवदनमात्रस्य
तथापत्रपत्नेनात्रेच्छीयमानस्य निवेदितानामेव स्वीकरणनियमस्य दासत्तु ध्यानस्वीकरणस्य चान्तःकर
णशुध्यादिद्वारमनपेक्ष्य मोक्षसाधनताभ्योगात् तस्मात्त्वपदनस्य मोक्षफलेन्यत्तोरितुस्य योगस्येमा यान्
पज्ञायनुष्ठातुर्विषपत्रस्यास्यात्मनि गोरोहमिसादिश्रनुसंधानं नविरुध्यतेऽततश्च तस्याहंपसयस्य वहा

ए·म·
८६

रोऽन्तर्यामिपर्यन्तमभिधावत इति तस्मिन्नपि न विरुध्यते। अविरुद्धं च तत्स्वामिनीव स्यान्तर्यामिण्यपि कदा
चिद्व्यवदनिवार्यमेव तस्मान्मद्धेतुर्नासिद्धः त्वद्धेतुरेवासिद्ध इति सिद्धमन्तर्यामिणोऽपि गौरादिशब्दवाच्यत्व इ
ति गौरोऽहमित्यादिश्रुतौ स्वविषयत्वशङ्कानिरासार्थमन्तर्यामिपर्यन्ताभिवादः। अहमिति पदस्यान्तर्यामिपर्यन्तत्वे
स्व च तद्विशेषणानां गौरादिपदानामपि तत्पर्यन्तत्वं भवेत् तदेवासिद्धमिति विप्रतिपत्तिनिरासार्थं कथं तत्
ईप्सितप्रतीते तत्रादितः कथ्यात्रायं स्वव्यवहारिनश्वर्ववादः। अथ चतुः। अहंपदस्यान्तर्यामिपर्यन्तत्वमेव न प्रमाणं
लोकवेदयोः तद्विषयप्रयोगादर्शनात् प्रयतानां स्वात्मशिवयोः स्वस्वामिभावानुसंधानेन तत्प्रयोगोऽस्तीति चे
न्न। ममान्तर्यामी मम स्वामी शिवः तस्याहं दास इत्येवं तत्प्रयोगोपपत्तेस्तथैव लोके तत्प्रयोगदर्शनाच्च॥ तस्मात्त्व
द्धेतुरसिद्धो मद्धेतुस्त्वनासिद्ध इति। अथ पञ्चमी तद्धेतुस्त्वप्यनूपि वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्
षीवानृषिरस्मि विप्र इत्यादिवैदिकप्रयोगेष्वहंपदस्यान्तर्यामिपर्यन्तता दृश्यते तत्र श्रुतत्वान्नामपि तथैव लोकि

न॰ वा॰
८७
87

कर्मयोगो भवेत्वैदिकानामन्यत्र वेदत्रयोगवासनानुवृत्तिदर्शनात्तस्मान्मद्धेतुः त्वद्धेः द्धइति ॥ अथ षष्ठी स्व
स्वहमनुरभवमित्यत्र तावदहंपदस्य योगेन नियम्यनियामकतया त्वान्तर्यामिणः स्वस्वामिभावविषयः वि
एनिरंजणम्यस्तामेदोपासनालब्धाभेदसाक्षात्कारवतो वामदेवस्य मन्वादिसत्त्वकृशिवोहमेवेति स्मृतौ ऽज
नपदस्येवात्र शिवस्याहंपदस्य प्रयोग इत्युपपन्नेः । न च तत्र तस्योत्सवसाक्षात्कारत्वे प्रमाणाभावः तद्धेतुस्त
स्य त्रिनिमित्तस्यैव तद्धक्तिदर्शनात् । तथा मामेव विजानीहि एतद्देवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानी
यादित्यादिषु श्रुतिषु प्रतर्दनं प्रतीन्द्रवाक्येषु मामिति प्रयोगोऽप्यभेदविषय एवान्तेवेन्द्रस्य साक्षात्कारवत्त्वप्रतिपा
दकशास्त्राभावेऽपि स्वानस्य हितनमत्वलिंगेन एषो मां विजानीयात् न ना स्यकेन च कर्मणा लोको मीयते न मा
तृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेति तत्फलश्रवणलिंगेन च साक्षात्कारफलकथितावाभेदोपास
नारूपत्वावगमात्प्राणस्थाने मामेव विजानीयामिति इंद्रप्रतिहृतप्रश्ने विश्वामित्रप्रतिसंप्रतो वा हमास्मि कौषे प्रा

राम॰
८७

णाः सर्वाणि भूतानि ज्ञानेनोऽपश्य एवात्मनि सम्यक्तेन तद्रूपेण सर्वादिशोऽतिष्ठोऽस्मीति उक्तत्वात् कोऽस्य तमहम
पीड्येत् त्यागित्वं तथा च गते एवं शिवे पर्यवसितानत्वं तर्यो मित्तयावगतेन तत्त्वं द्रष्टव्यमाशाक्षात्कारं वृत्तम् इति पाद
कशास्त्राभावेऽपि तदुपदिष्टस्य ज्ञानस्य मुक्तिफलकत्वाय गमकलिङ्गाभावेऽपि इदं द्रष्टव्यं यं धामोपपाद्यतमि
दृ उवाच कृष्णे विषयं वैमेधा मोपायागवर्णते ददामीत्यादिनापवर्गस्य ज्ञापिकाश्रुतिसामान्येन तन्मुख्यार्थत्वाच
गमाततावयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्नि
धयेव बद्धानिति मन्त्रेण मुक्तिफलकामेदोपासनालार्थमेव ऋषीणामिन्द्रोपसदनप्रतिपादनाच्च । अस्य
हि मन्त्रस्यायमर्थः । प्रियमेधाः यज्ञप्रियाः विधार्थयज्ञादिकर्मानुष्ठानेन सुहृतान्तःकरणाः अत एव सुपर्णा व
यः शोभनपक्षाः पक्षिणः यथा पक्षबलवन्तः सन्ततमुत्पतनोत्साहवन्तो भवन्ति एवमार्चिरादिमार्गसाध्योर्ध्वगम
नाभिलाषवन्तः मुमुक्षवः इति यावत् एवंभूता ऋषयो नाधमानाः अर्थयमानाः सन्तः इन्द्रमुपसेदुः किं नाधमाना इत्याकां

न॰ चा॰
८८

88

स्मितं उत्तरार्द्धं नोच्यते । ध्यातं अविद्यावरणं अयोग्यं हि अपादृत्य चक्षुः मनो यस्य देवस्य रिति श्रुति प्रसिद्धं विद्धि । क्षि
रूपं चक्षुरिदानीं संसारदशायां संकुचितं पूर्वं पूर्ण यया विकासितं कुरु । निधयेव पाशेनेव विषयजालेन बद्धा
नस्मान् मुमुक्षुं मुंचेति । निधाशब्दः पाशवाचीत्यैतरेयब्राह्मणे एव व्याख्यातः मुमुक्षुस्मात्रिधयेव बद्धा
निति पाशायेनिधा मुमुक्षुस्मास्याशादिबंधनानि स्येव नदाहेति । न च प्राणो वा अहमस्मि कषेइसादेः
स्वाभेदेन ब्रह्मपरत्वांगीकारे त्वामेव विजानीयामिति पश्य वा वाचैरूप्यापत्तिर्दोषः । इंद्रस्य तेजो विशेषेणाह
र्पमानेनेन्द्रस्याभिनवआत्मोपासक इति निश्चित्वतदभिप्रायानुसारेणाब्रह्मविषयतयात्वामिति प्रयोगोपप
त्तेः । ब्रह्मविद् इव तेषु त्वं भातीत्याशिष्कसंतरेषु ब्रह्मविदि तेजो विशेषस्य प्रसिद्धत्वात् । एवमहं ब्रह्मास्मीति दृह ए॰म॰ ८८
दारण्यकवाक्यमपि अभिन्नब्रह्मानुसंधानार्थं यद्गुरुविषया सर्वे भविष्यंतो मनुष्या मन्यंत इत्युपक्रमे त्वामिन्द्र ब्र
ह्मोपासना जन्मसाक्षात्कारफलस्य सर्वात्मभावस्य कीर्तनात् । तस्माहिंसस्येव फलं नद्पश्यपन्नदंभवत्प्रजासिद्धिरिति तेन्द्रिरीय

कारत्यकेष्व वर्णान्तयोहं सो सो यो सौ सो हं वाहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी ति वाक्ययो स्त्वमहंशब्दसा
मानाधिकरण्यं अभेदार्थकमिति स्पष्टमेव। अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः न हि जीवपरस्याहं शब्दस्य त्वंशब्दनिर्दि
ष्टेन्तर्यामिणि वान्तर्यामिपरस्य त्वंशब्दस्याहं शब्दनिर्दिष्टे जीवे वृत्तिस्त्वया प्युपगम्यते एतेन त्वत्वमसीति वाक्यमपि
अभेदार्थत्वेन व्याख्यातं असिशब्दयोगान्तु उद्देश्यत्वेनावगते जीवे जगत्कारणब्रह्मपदस्य वृत्त्ययो
गात् ततः प्रमाणाभावात् न त्वद्वैतं तु प्रसिद्धोमद्वैतनीसेद्ध इति। अथ सप्तमी।। अहं मनुरभवमिति श्रुतौ मन्वादिशब्दा
स्तावन्मन्वाद्यन्तर्यामित्वाभिप्रायाः। ननु तदभेदाभिप्रायाः ब्रह्मणि स्वाभेदस्यैव मन्वाद्यभेदस्य शास्त्र चिंतना
भावेन तदुपासनादार्ढ्यस्यद्भुर्निरस्तत्वात् तत्समभिव्याहारादहमिति प्रयोगेपि त्वांतर्यामित्वाभिप्राय एवेत्युक्तं
। न चाभेददृष्ट्योपासनादार्ढ्याय निर्दिष्टमभेदस्य वामदेवस्य प्रयोगे तदभिप्रायकस्यानं श्रुतमिति वाच्यं स्वात्मापि नियोक्ता
त्विकभेददृष्ट्युपासनायाः सर्वात्मना लुप्तत्वेप्यौपाधिकभेदप्रतीतितदुपासनावृत्तेः सत्वात् अन्यथोपन्यासस्यात्का

न.वा.
८९

89

रस्य भगवतः कृष्णस्य गीतामृतमेव वाक्यं पुरुषं व्रजयेदिति कर्मकर्तृभावनिर्देशस्य हि एवं योजनत्वाद्विलो-
दयेत्स्य रक्षणाद्वहेद्वा लोकपिलोथाप्यनंतः पुत्राः सर्वब्रह्मणा स्थापिताः नीराजनः सर्वदेवप्रस्तुताः एवं सर्व-
ज्ञः कारणात्मा लक्ष्मी स्यादिति कार्यकारणभावनिर्देशस्यान्येषां कृतिस्थिति पुराणादिषु बहुलमुपलभ्यमाना-
नामेवंविधनिर्देशानामनुपपत्तिप्रसंगात् तथा मामेव विजानीहि इति इंद्रवाक्ये मामिति प्रयोगोपि एवमेव
व्याख्येय नेशास्त्रदृष्ट्यात्तूपदेशो वामदेववदिति सूत्रकृता तस्य वामदेववाक्यसमानार्थत्वसूत्रितत्वात् तथै-
व भाष्यकृता तत्सूत्रस्य व्याख्यानतत्वात् [illegible]दिभाष्ये शारदाष्टांतदार्ष्टांतिकयोरभेदहष्टिपरतया व्या-
ख्यानानंतरं प्रसंगांतरमुक्तं तत्राभेदस्य विवक्षितत्वाभिप्रायं जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादि-
ति । तदनंतरसूत्रं तदाष्यपयोर[illegible]णः स्वरूपेणांद्रशरीरकत्वेन प्राणशरीरकत्वेन त्रिविधमुपासनमिहापि विव-
क्षितमिति स्पष्टं प्रतिपादितत्वादन्यथा तद्विरोधापत्तेः मुक्तिफलकमुपासनमभेदमिपरमात्मनास्थितवतः क ए.स.
८९

90 यदिहांतर्यामित्वाभिन्नापवर्गो न संगच्छत इति चेन्नैतत् तत्र हीदं तर्यामि परं ब्रह्माहमेवास्मीतीदं तर्या
मित्वेनानुसंधीयमानस्य स्वाभेदेनान्यथानर्दनादिकर्तृकोपासने काक्षतिर्द्वितीयोऽपीदं कर्तृके स्वांतर्यामि
त्वस्याभेदेन चोपासने विरोधो नास्ति औपाधिकस्वाभाविकभेदाभेदसंबंधेन तदुभयोपपत्तेः अत एव मुक्ति
फलास्वमृत्वादिविद्यासु वस्वादीनामप्यधिकारो देवताधिकरणोपपादितः। एवमेव विश्वामित्रं प्रतीदं व
चनमप्यं

४३२०

